

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

**Uloga unutarnjih i vanjskih čimbenika u rječničkom i
gramatičkom razvoju djece dvojezičnih govornika**

Nina Buršić

Zagreb, rujan, 2024.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

**Uloga unutarnjih i vanjskih čimbenika u rječničkom i
gramatičkom razvoju djece dvojezičnih govornika**

Nina Buršić

prof. dr. sc. Jelena Kuvač Kraljević

Zagreb, rujan, 2024.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisala rad **Uloga unutarnjih i vanjskih čimbenika u rječničkom i gramatičkom razvoju djece dvojezičnih govornika** i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Nina Buršić

Mjesto i datum: Zagreb, rujan 2024.

ZAHVALE

Prije svega želim se zahvaliti svojoj mentorici prof. dr. sc. Jeleni Kuvač Kraljević što me svojim stručnim savjetima usmjeravala tijekom cijelog procesa nastanka ovog rada, što je uvijek spremno rješavala moje dileme i smirivala moje brige.

Veliko hvala ide i svim ravnateljicama i stručnim suradnicama vrtića koje su mi pomogle u prikupljanju ispitanika te svim roditeljima koji su pristali sudjelovati u mom istraživanju. Posebno se zahvaljujem Petri Prodan, univ. mag. logoped., bez čije pomoći i angažmana ne bih uspjela prikupiti ovoliki broj ispitanika.

Zahvaljujem se i svojoj obitelji, a posebno svojim roditeljima na podršci tijekom studiranja, na podržavanju mojih želja i na ljubavi koju mi uvijek pružaju. Nadam se da ste ponosni na sve što sam postigla uz vašu potporu.

Zahvaljujem se i svom kumu čija mi je podrška omogućila da za vrijeme studiranja imam jednu brigu manje.

Ogromno hvala mojim prijateljicama i mom D. koji su uvijek tu za mene i s kojima je sve lakše. Najsretnija sam što vas imam!

Uloga unutarnjih i vanjskih čimbenika u rječničkom i gramatičkom razvoju djece dvojezičnih govornika

Nina Buršić

prof. dr. sc. Jelena Kuvač Kraljević

Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Odsjek za logopediju

SAŽETAK

Broj dvojezičnih govornika u suvremenom društvu raste, a karakteriziraju ih brojne individualne razlike. Zbog toga se u istraživanjima sve više proučavaju razni unutarnji i vanjski čimbenici koji bi mogli dovesti do tih razlika. Poznavanje njihove uloge u usvajanju dvaju jezika ključno je kako bi se mogli bolje razumjeti tijek i ishodi dvojezičnog razvoja.

Kako bi se poboljšalo razumijevanje ranog jezičnog razvoja djece dvojezičnih govornika, cilj je ovog istraživanja odrediti postoji li povezanost između unutarnjih i vanjskih čimbenika te rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika.

Roditelji djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika u dobi od 24 do 30 mjeseci ispunili su sociodemografski upitnik izrađen za potrebe istraživanja kojim su prikupljeni podatci o djetetovoj jezičnoj okolini i uporabi jezika. Uz to su procijenili rječnički i gramatički razvoj svoje djece pomoću hrvatske ljestvice *Riječi i rečenice* koja je jedna od dvije ljestvice *kratke verzije Komunikacijskih razvojnih ljestvica* (Kuvač Kraljević i sur., 2024) te talijanske inačice *Scheda Parole e Frasi - Forma breve* (Caselli i sur., 2015). U istraživanje je uključeno 27 ispitanika iz sedam talijanskih vrtića s područja Istarske županije. Na temelju proučene literature, od unutarnjih čimbenika izdvojeni su spol i redoslijed rođenja, a od vanjskih jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji, jezik na kojemu se djetetu čita i jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim.

Od uključenih čimbenika jedino se čitanje na hrvatskom jeziku pokazalo statistički značajno pozitivno povezano s rječničkim i gramatičkim razvojem hrvatskog jezika te su djeca dvojezični govornici kojima se čitalo na hrvatskom proizvodili više riječi i dulje iskaze u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: KORALJE-ko, Scheda Parole e Frasi - Forma breve, dvojezični govornici hrvatskog i talijanskog, unutarnji i vanjski čimbenici, rječnički i gramatički razvoj

The role of internal and external factors in vocabulary and grammar development in bilingual toddlers

Nina Buršić

Jelena Kuvač Kraljević, PhD, Full professor

Faculty of Education and Rehabilitation Sciences, Department of Speech and Language Pathology

ABSTRACT

The number of bilingual speakers in modern society is on the rise, and they are characterized by numerous individual differences. Therefore, research increasingly examines various internal and external factors that could lead to these differences. Understanding their role in the acquisition of two languages is crucial for better comprehension of the course and outcomes of bilingual development.

To enhance the understanding of early language development in bilingual toddlers, the aim of this study is to determine whether there is a correlation between internal and external factors and the lexical and grammatical development of bilingual toddlers acquiring Croatian and Italian.

Parents of bilingual children aged 24 to 30 months completed a sociodemographic questionnaire created for this study, which collected data on the child's linguistic environment and language use. Additionally, they assessed their children's lexical and grammatical development using the Croatian scale *Riječi i rečenice*, which is part of the short version of the Communication Development Scales (Kuvač Kraljević et al., 2024), and the Italian version, *Scheda Parole e Frasi - Forma breve* (Caselli et al., 2015). The study included 27 participants from seven Italian kindergartens in the Istria County. Based on the literature reviewed, gender and birth order were selected as internal factors, while the language used by parents in communication, the language in which the child is read to, and the language whose proficiency parents consider more important were selected as external factors.

Among the included factors, only reading in Croatian was found to be statistically significantly positively correlated with lexical and grammatical development in Croatian, with bilingual children who were read to in Croatian producing more words and longer utterances in Croatian.

Keywords: KORALJE-ko, Scheda Parole e Frasi - Forma breve, bilingual speakers of Croatian and Italian, internal and external factors, lexical and grammatical development

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Dvojezičnost.....	2
1.2. Čimbenici koji utječu na usvajanje jezika	4
1.2.1. Unutarnji čimbenici.....	5
1.2.2. Vanjski čimbenici.....	8
1.3. Rani rječnički razvoj	13
1.3.1. Rani rječnički razvoj u jednojezičnom razvoju.....	13
1.3.2. Rani rječnički razvoj kod dvojezičnih govornika	14
1.4. Rani gramatički razvoj	15
1.4.1. Rani gramatički razvoj u jednojezičnom razvoju.....	16
1.4.2. Rani gramatički razvoj kod dvojezičnih govornika	17
1.5. Procjena ranog jezičnog razvoja kod dvojezičnih govornika.....	18
1.6. Dosadašnja istraživanja o dvojezičnim govornicima hrvatskog i talijanskog jezika	20
2. CILJ I PROBLEM ISTRAŽIVANJA	23
3. METODE ISTRAŽIVANJA	24
3.1. Uzorak ispitanika.....	24
3.2. Opis varijabli	24
3.3. Opis istraživačkog instrumentarija.....	25
3.3.1. MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI)	25
i. Kratki oblik Komunikacijskih razvojnih ljestvica: Riječi i rečenice	26
ii. Scheda Parole e Frasi - Forma breve.....	26
3.3.2. Sociodemografski upitnik	26
3.4. Način provođenja istraživanja	27
3.5. Metode obrade podataka	27
4. REZULTATI I RASPRAVA	28
4.1. Spol i redosljed rođenja.....	30
4.2. Jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji.....	32
4.3. Jezik na kojemu se djetetu čita	34
4.4. Jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim	37
5. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA	41
6. ZAKLJUČAK	42
7. LITERATURA	44

1. UVOD

U modernom se društvu, zbog učestalih migracija i povezanosti između država i kultura, sve više djece rađa i odgaja u dvojezičnom okruženju. Iako dvojezično usvajanje jezika nije nov koncept, dugo se vremena raspravljalo o tome kako najbolje sagledati dvojezične govornike te koje su to potencijalne prednosti i nedostaci dvojezičnosti (Grosjean, 1989). Danas prevladava stav da dvojezičnost donosi brojne prednosti te se, u skladu s pozitivnim stavovima, ona potiče. S obzirom na to da broj dvojezičnih govornika raste, važno je razumjeti kako teče njihov rani jezični razvoj i u kojoj se mjeri razlikuje ili podudara s razvojem jednojezičnih govornika. U proučavanju jezičnog razvoja djece mlađe od 3 godine većinom se koristi roditeljsko izvještavanje kao pouzdana i praktična metoda procjene, a najčešće korištena roditeljska ljestvica je zasigurno MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI) u svom dugom ili kratkom obliku (Fenson i sur., 2000). Brojna se istraživanja bave uspoređivanjem rječničkih i gramatičkih znanja djece jednojezičnih i dvojezičnih govornika koristeći upravo inačice CDI-a standardizirane na jezike koje istražuju (Barreña i sur., 2007; David i Wei, 2008; O'Toole i sur., 2016; itd.) Iz ovih istraživanja proizlaze različiti zaključci, ali ono što je većini istraživanja zajedničko jest velika heterogenost skupine dvojezičnih govornika pa se postavlja pitanje što dovodi do takvih individualnih razlika. Na rani jezični razvoj, dakle, mogu utjecati različiti čimbenici koji bi onda mogli biti odgovorni za individualne razlike te se oni uglavnom dijele na unutarnje, koji obuhvaćaju razne biološke ili kognitivne čimbenike, i vanjske koji se odnose na okolinski utjecaj (Hoff, 2006). Važno je poznavati čimbenike koji imaju ulogu u ranom jezičnom razvoju kako bi se bolje razumjeli tijekom i faze dvojezičnog usvajanja jezika. Upravo zato će se ovim diplomskim radom pokušati odrediti jesu li određeni unutarnji i vanjski čimbenici povezani s ranim ekspresivnim rječničkim i gramatičkim razvojem djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika u dobi od 24 do 30 mjeseci.

1.1. Dvojezičnost

Dvojezičnost je u današnjem svijetu uistinu nezaobilazna pojava. Prema nekim procjenama 43% populacije je dvojezično, a 17% je višejezično (Rogers, 2023), dakle više od polovine svjetske populacije govori više od jednog jezika. Unatoč tome, oko definicije pojma dvojezičnosti i dalje se vode polemike.

Brojni su se autori okušali u određivanju dvojezičnosti te se ona kroz povijest definirala na različite načine, no i dalje nema opće prihvaćene definicije. Određenje dvojezičnosti kreće se od vrlo uske (tzv. maksimalističke koja podrazumijeva maksimalno ovladavanje jezikom na razini izvornog govornika) do vrlo široke (tzv. minimalističke koja zahtijeva minimalnu jezičnu kompetenciju) definicije (Jelaska, 2005) uz nebrojivo mnogo drugih između ovih dviju krajnosti. Bloomfield (1933) vrlo usko određuje dvojezičnost kao ovladanost dvama jezicima na razini izvornih govornika tih jezika. Kao primjer vrlo širokog određenja dvojezičnosti ističe se definicija koju daje Macnamara (1967) prema kojoj je dovoljno imati minimalnu kompetenciju u jednoj od četiri jezičnih djelatnosti (slušanje, govorenje, čitanje i pisanje) da bi se govorilo o dvojezičnosti. Kako je jedna od glavnih funkcija jezika njegova uporaba u različitim kontekstima u svrhu komunikacije i socijalne interakcije, Grosjean (1989) daje pragmatičku definiciju dvojezičnosti te govori da je dvojezična osoba ona koja se služi dvama jezicima u skladu sa svojim potrebama i na toj razini koja je dovoljna za uspješno svakodnevno funkcioniranje. Jelaska (2005) podupire definiciju Johnsona i Johnsona (1999; prema Jelaska, 2005) prema kojima je dvojezičnost ovladanost dvama jezicima barem u toj mjeri da se pojedinac može njima koristiti u različitim ulogama od sporazumijevanja s drugima do unutarnjih spoznajnih djelatnosti.

Očito je da nije lak zadatak dati jednostavnu definiciju dvojezičnosti, no zašto je tome tako? Baker i Prys Jones (1998) ističu pet činjenica koje otežavaju određivanje dvojezičnosti:

1. *Postoji razlika između sposobnosti u jeziku i uporabe tog jezika.*
2. *Pojedinac ne mora imati jednake sposobnosti u svim jezičnim djelatnostima.*
3. *Obično je jedan jezik dominantniji.*
4. *Često dvojezični govornici imaju drukčije jezične sposobnosti od jednojezičnih govornika zbog uporabe jezika u različite svrhe.*
5. *Jezične sposobnosti mogu se s vremenom mijenjati.*

Ipak, određivanje pojma dvojezičnosti, koliko god bilo izazovno, neophodno je za bolje razumijevanje dvojezičnih govornika i za uspješniju provedbu istraživanja. Bialystok (2001) navodi da preširoko ili preusko određenje dvojezičnosti može utjecati na rezultate istraživanja te da neusklađenost kriterija dovodi do raznih metodoloških komplikacija. Jelaska (2005) navodi da se uporabom preširokih definicija obezvrjeđuje dvojezičnost i složenost ovladavanja dvama jezicima. Stoga se u današnje vrijeme dvojezičnost odnosi na vladanje dvama jezicima na razini koja omogućava napredno sporazumijevanje (Hržica i sur., 2015).

Raznolikost u određivanju dvojezičnosti preslikava se i na njezine podjele pa se tako dvojezičnost dijeli na različite načine i prema nekoliko kriterija.

Prema vremenu usvajanja razlikuju se rana dvojezičnost – kada je osoba usvajala dva jezika do svoje jedanaeste ili dvanaeste godine, i kasna dvojezičnost – kada se jezici usvajaju nakon toga (Jelaska, 2005). Dakle u ovoj je podjeli ključno životno razdoblje u kojem se krenulo ovladavati drugim jezikom. Uz ovu, česta je i podjela na istovremenu (simultanu) i slijednu (sukcesivnu) dvojezičnost u kojoj je ključna dob kada je dijete ovladalo jezikom. Tako se o istovremenoj dvojezičnosti govori kada se oba jezika istovremeno usvajaju, najčešće od rođenja do treće godine, dok se o slijednoj dvojezičnosti govori kada se drugi jezik usvaja nakon što se prvi jezik uvelike usvojio, odnosno nakon treće godine (Jelaska 2005; Paradis, 2010). Hržica i sur. (2011) ističu da je prilikom podjela dvojezičnosti prema vremenu usvajanja jezika korisno uzeti u obzir i ovladavanje čitanjem i pisanjem koje je najčešće vezano uz polazak u školu.

Prema uključenim jezicima dvojezičnost se može podijeliti na vodoravnu (horizontalnu) koja označava vladanja dvama različitim jezicima, te je to i prototipno shvaćanje dvojezičnosti, i okomitu (vertikalnu) dvojezičnost koja podrazumijeva vladanje dijalektalnim idiomom i standardnim jezikom (Jelaska, 2005).

Prema jezičnim sposobnostima postoje uravnotežena i neuravnotežena dvojezičnost. Osobe koje su uravnoteženo dvojezične trebale bi podjednako vladati obama jezicima. Češći je slučaj neuravnotežena dvojezičnost u kojoj osobe nemaju ujednačeno jezično znanje u oba jezika jer primjerice ne koriste oba jezika jednako često, s istim osobama ili u jednakim ulogama (Hržica i sur., 2011). Takvim je govornicima obično jedan jezik bolji i on se naziva dominantnim jezikom te on ne mora nužno biti njihov materinski jezik (Baker i Prys Jones, 1998; Jelaska, 2005).

Prema jezičnim djelatnostima razlikuju se pasivna dvojezičnost koja opisuje osobu koja samo razumije i/ ili čita neki jezik, dakle prima informacije na tom jeziku, i aktivna dvojezičnost koja se odnosi na osobu koja se može služiti jezikom u komunikaciji, odnosno na njemu govori

i/ili piše te prenosi informacije (Jelaska, 2005). Vezano uz ovu podjelu, Jelaska (2005) još ističe i pojam funkcionalne dvojezičnosti koji se odnosi na aktivno ili pasivno služenje dvama jezicima samo u određenim ulogama ili situacijama.

Prema društvenoj okolini Jelaska (2005) razlikuje uklopljenu i izdvojenu dvojezičnost te dodatnu i odbojnu dvojezičnost. Ako je u društvenoj okolini prisutna zajednica (primjerice manjina) koja govori drugim jezikom, radi se o uklopljenoj dvojezičnosti, a ako takve zajednice nema, radi se o izdvojenoj dvojezičnosti. Slično navodi i Paradis (2010) koji upozorava da kada je jedan od jezika manjinski, a drugi većinski prisutan u društvu, ishodi dvojezičnosti neće biti jednako pozitivni kao kad su oba jezika podjednako zastupljena u društvenoj okolini. Podjela na dodatnu i odbojnu dvojezičnost temelji se na stavu društvene okoline o dvama jezicima pa tako u dodatnoj dvojezičnosti oba jezika uživaju određeni prestiž u društvu i nema društvenog pritiska da se jedan od jezika potisne što je slučaj u odbojnoj dvojezičnosti jer prvi jezik nije ili je manje cijenjen od drugog što negativno utječe na prvi jezik (Lambert, 1975).

Još jedan pojam vezan uz status jezika u društvu i kulturi jest prestižna dvojezičnost (Baker i Prys Jones, 1998). Iako se ovaj pojam može odnositi na osobe višeg društvenog položaja koje su dvojezične, najčešće se odnosi na osobe koje se služe dvama jezicima koji uživaju visoki društveni status, primjerice dvojezični govornici hrvatskog i talijanskog jezika u Istri. Hrvatski jezik je na visokom položaju budući da je standardni idiom Republike Hrvatske, a talijanski je jezik cijenjen zbog svoje povijesne prisutnosti u Istri, ali se i smatra svjetskim jezikom čije poznavanje pruža društvene prednosti.

Vidljivo je da stavovi šire zajednice, ali i prisutnost jezika u zajednici mogu utjecati na nečiju dvojezičnost zbog povećanja prilika u kojima se osoba može služiti tim jezikom. Sasvim je logično da će osoba koja se osjeća ugodno i prihvaćeno u svojoj zajednici radije govoriti svojim manjinskim jezikom. Društvo i zajednica samo su neki od vanjskih čimbenika koji mogu pogodovati ili negativno utjecati na razvoj jezika, a način na koji razni čimbenici mogu utjecati na jezično usvajanje detaljnije će se obraditi u nastavku.

1.2. Čimbenici koji utječu na usvajanje jezika

Usvajanje jezika, kao i svakog drugog znanja ili vještine, podložno je različitim teorijskim objašnjenjima i pretpostavkama. Već su antički filozofi raspravljali o tome jesu li određene vještine urođene ili pod utjecajem okoline, a i dan danas se istražuje uloga i međudjelovanje bioloških i okolinskih čimbenika u ljudskom razvoju. Kada se govori o jezičnom razvoju, bio

on jednojezičan ili dvojezičan, čimbenici koji na njega utječu najčešće se dijele na unutarnje (biološki određeni) i vanjske (razni okolinski čimbenici).

1.2.1. Unutarnji čimbenici

Unutarnji čimbenici obuhvaćaju razne biološki određene čimbenike vezane uz dijete. Važno je razumjeti ulogu ovih čimbenika u jezičnom razvoju kako bi se točnije procijenio jezični razvoj te, ako razlike ovisno o unutarnjim čimbenicima postoje, kako bi se postavile preciznije norme.

Od unutarnjih se čimbenika najčešće istražuju *dob*, *spol* i *redoslijed rođenja djeteta* te njihova uloga u jezičnom razvoju. Brojna su istraživanja potvrdila prednost djevojčica u usvajanju jezika. Djevojčice u ranom jezičnom razvoju koriste više gesta u komunikacijske svrhe, ranije proizvode dvočlane i višečlane iskaze te govore više riječi od dječaka iste dobi (Eriksson i sur., 2012; Fenson i sur., 1994; Frota i sur., 2016; Kuvač Kraljević i sur., 2021).

U dojenačkoj dobi razna su istraživanja pronašla razlike u korist djevojčica u domenama razumijevanja i proizvodnje riječi te uporabe gesti (npr. Bleses i sur., 2008; Frota i sur., 2016). Istraživanje Fenson i sur. (1994) jedno je od najranijih velikih istraživanja o utjecaju spola na jezični razvoj, a provedeno je na uzorku kojeg je činilo 659 dojenčadi i 1130 hodančadi iz SAD-a. Za procjenu jezičnog razvoja koristili su CDI. Na svim ispitanim mjerama djevojčice su u dojenačkoj dobi postigle bolje rezultate od dječaka, ali autori ističu da razlika iznosi samo 1 do 2% varijance. Ipak, razlike su bile statistički značajne i konzistentne na svim mjerama jezičnog razvoja.

Kod hodančadi je također utvrđena prednost djevojčica te je u ovoj skupini ona i nešto veća (npr. Bleses i sur., 2008; Eriksson i sur., 2012; Frota i sur., 2016). U istraživanju Bleses i sur. (2008) korištena je danska inačica CDI-a te su pronađene statistički značajne razlike po spolu u korist djevojčica. Djevojčice su brže napredovale u širenju rječnika i ranije proizvodile višečlane iskaze, a razlika je bila najistaknutija u dobi između 26 i 30 mjeseci. Istraživanje temeljeno na narativnoj analizi djece govornika francuskog jezika kojeg su proveli Le Normand i sur. (2008) pokazalo je blagu prednost djevojčica do 4. godine starosti u ekspresivnom jezičnom razvoju, uključujući sintaktičke strukture i složenost. Eriksson i sur. (2012) analizirali su podatke iz deset različitih jezika prikupljenih dugom verzijom CDI-a i usporedili ih po spolu. Djevojčice su u dobi od 16 do 30 mjeseci proizvodile statistički značajno više riječi od dječaka te se razlika povećavala s dobi, no na mjeri proizvodnje dvočlanih iskaza nije pronađena statistički značajna razlika. Frota i sur. (2016) istraživali su utjecaj spola u razvoju europskog portugalskog jezika primijenivši portugalsku inačicu kratkog oblika CDI-a te su utvrdili

konzistentne razlike u korist djevojčica. Djevojčice su ranije krenule proizvoditi prve riječi, ekspresivni rječnik im je brže rastao te su od ranije počele koristiti složenije riječi i kombinirati riječi u rečenice. U istraživanju Kuvač Kraljević i sur. (2021) ispitao se, između ostalog, utjecaj spola na proizvodnju riječi i dvočlanih iskaza u hrvatskom, estonskom i finskom jeziku pomoću inačica kratkih oblika CDI-a. Rezultati su pokazali da spol, neovisno o jeziku, predviđa proizvodnju riječi i dvočlanih iskaza u dobi od 2 godine te su djevojčice proizvodile više riječi od dječaka i veći je broj djevojčica ove dobi proizvodio dvočlane iskaze u odnosu na dječake. Slični su trendovi pronađeni i u istraživanjima dvojezičnog razvoja. David i Wei (2008) istraživali su jezični razvoj djece dvojezičnih govornika britanskog engleskog i francuskog jezika u dobi od jedne do tri godine primijenivši englesku i francusku inačicu CDI-a. Potvrdili su prednost djevojčica pronađenu u jednojezičnim istraživanjima. Djevojčice su proizvodile značajno više riječi od dječaka i ta je razlika rasla s porastom dobi da bi oko 30. mjeseca počela nestajati. Istraživanje Li i sur. (2021) bavilo se nešto starijom djecom, točnije predškolicima dvojezičnim govornicima mandarinskog i engleskog te kantonskog i engleskog jezika, a djevojčice su u obje skupine postizale više rezultate od dječaka na mjeri receptivnog rječnika. Postojanje razlika u jezičnom razvoju između dječaka i djevojčica može se objasniti trima potencijalnim objašnjenjima: biološkim, psihološkim i društvenim objašnjenjem (Tse i sur., 2002). Biološko objašnjenje temelji se na neuroanatomskim razlikama pronađenim između ženskog i muškog mozga, kao što je povećani korpus kalozum kod žena koji bi mogao dovesti do bržeg prijenosa informacija između hemisfera za vrijeme govorenja (Holloway i sur., 1993; prema Tse i sur., 2002). Nadalje, Berk (2015) je utvrdila da kod djevojčica ranije dolazi do sazrijevanja lijeve hemisfere što bi moglo dovesti do prednosti djevojčica u ranom jezičnom razvoju. Drugo je objašnjenje temeljeno na psihološkim čimbenicima koji bi mogli dovesti do spolnih razlika pa se tako ističe činjenica da su osobe ženskog spola generalno više emocionalno ekspresivne od osoba muškog spola i da imaju veći kapacitet razumijevanja i ekspresije emocionalnih vokalizacija (Burton i Levy, 1989; prema Tse i sur., 2002). Posljednje objašnjenje počiva na društveno-okolinskim čimbenicima i na različitoj socijalizaciji dječaka i djevojčica. Primjerice, igranje lutkama, koje se tipično veže uz djevojčice, potiče interakciju u kojoj se koristi više imenica, komentara i pitanja, negoli igranje akcijskim igračkama, kao što su autići, koje se tipično veže uz dječake (Caldera i sur., 1989, prema Eriksson i sur., 2012). Uz to, djevojčice se tradicionalno često više potiče da se izražavaju i budu ekspresivnije (Tse i sur., 2002).

Neka su istraživanja dojenčadi pak utvrdila razlike između djevojčica i dječaka samo u nekim jezičnim domenama. Sansavini i sur. (2010) provele su longitudinalno istraživanje u kojem su

na mjesečnoj razini pratile jezični razvoj 22 talijanske dojenčadi koristeći talijansku inačicu kratkog oblika CDI-a. Utvrdile su da su djevojčice bile naprednije od dječaka u uporabi gesti i jezičnom razumijevanju, no nisu pronašle statistički značajne spolne razlike u proizvodnji riječi. Eriksson i sur. (2012) pronašli su značajne razlike u uporabi gesti i proizvodnji riječi u korist djevojčica koje su se povećavale s dobi. Međutim u razumijevanju riječi nisu utvrđene značajne spolne razlike. Uz to, neka istraživanja uopće nisu pronašla spolne razlike u ranom jezičnom razvoju. Primjerice istraživanje koje je provela Gatt (2016) u kojem su sudjelovala djeca dvojezični govornici malteškog i engleskog jezika u dobi od 23 do 34 mjeseca pokazalo je da su djevojčice postizale više rezultate od dječaka na svim mjerama, ali razlika nije bila statistički značajna.

Iz svega navedenog vidi se da postoje oprečni rezultati u istraživanjima spolnih razlika u ranom jezičnom razvoju, no većina literature ukazuje na prednost djevojčica u razvoju ekspresivnog jezika barem u određenim dobnim skupinama. Uz to, istraživanja pokazuju da se razlika između djevojčica i dječaka u ranim jezičnim sposobnostima povećava s porastom dobi, ali i da spol objašnjava samo 1 do 2% varijabilnosti, stoga treba biti oprezan pri generalizaciji zaključaka. Iako dječaci mogu blago zaostajati za djevojčicama, ne treba koristiti tu činjenicu kako bi se opravdalo široko rasprostranjeno vjerovanje da jezično kašnjenje kod dječaka nije razlog za zabrinutost (Fenson i sur., 1994). Premda je taj postotak malen, on je ipak značajan na individualnoj razini i treba ga uzeti u obzir kod analize rezultata svakog pojedinca zbog čega neki autori zagovaraju korištenje odvojenih normi za djevojčice i dječake u ranoj dobi kako bi se što preciznije procijenilo svako dijete pojedinačno te kako bi ga se točnije usporedilo s vršnjacima (Eriksson i sur.; Fenson i sur., 1994).

Brojna su se istraživanja bavila utjecajem *redoslijeda rođenja* na usvajanje jezika. Fenson i sur. (1994) utvrdili su malu, ali značajnu negativnu povezanost između redoslijeda rođenja i ukupnog ekspresivnog rječnika te gesta kod dojenčadi. Kod hodačadi su također utvrdili malu, ali značajnu negativnu povezanost između redoslijeda rođenja i proizvodnje riječi, višechlanih iskaza te prosječne duljine iskaza (PDI). Dakle, prvorođena djeca imala su blagu prednost u razvoju ovih jezičnih sposobnosti u odnosu na kasnije rođenu djecu, ali samo do treće godine života. Nadalje, Berglund i sur. (2005) istraživali su utjecaj različitih čimbenika na jezični razvoj jednojezične djece govornika švedskog u dobi od 15 do 20 mjeseci te su prvorođena djeca postigla više rezultate na mjerama uporabe gesti i razumijevanja i proizvodnje riječi od kasnije rođene djece. Neka istraživanja djece dvojezičnih ispitanika također su došla do ovakvih zaključaka. Primjerice, Keller i sur. (2015) obuhvatili su preko 1200 djece u dobi od 32 do 45 mjeseci koja su bila dvojezični govornici njemačkog i nekog drugog jezika (albanskog, srpskog,

hrvatskog, bosanskog, engleskog, francuskog, talijanskog, portugalskog, španjolskog, tamilskog ili turskog). Rezultati njihovog istraživanja podupiru jednojezične podatke o blagoj prednosti prvorodene djece u jezičnom razvoju. Moguće objašnjenje ovakvih rezultata jest da se kasnije rođena djeca moraju „boriti“ za roditeljsku pažnju, dok su prvorodena djeca određeno vrijeme imala roditelje samo za sebe što im je omogućilo više vremena provedenog u kvalitetnoj interakciji s odraslom osobom te su više bila izložena govoru usmjerenom djetetu (Berglund i sur., 2005; Hoff, 2006). Iako prvorodena djeca uglavnom pokazuju prednost u ranom razvoju rječnika i sintakse, kasnije rođena djeca mogu imati prednost u razvoju konverzacijskih vještina upravo zbog toga što imaju priliku stupati u interakcije s više različitih komunikacijskih partnera od ranije dobi (Hoff, 2006).

S druge strane, u nekim istraživanjima nisu pronađene razlike ovisno o redoslijedu rođenja. Jedno od takvih je istraživanje Kuvač Kraljević i sur. (2021) u kojemu redoslijed rođenja nije utjecao na jezična postignuća jednojezičnih dvogodišnjaka. O'Toole i sur. (2016) također su utvrdili da redoslijed rođenja nije predviđao veličinu rječnika kod djece dvojezičnih govornika u dobi od 24 do 36 mjeseci. Trenutno u literaturi ne postoji slaganje glede utjecaja redoslijeda rođenja na jezični razvoj te je moguće da je taj utjecaj prisutan samo u određenoj dobi ili samo za razvoj nekih jezičnih vještina, stoga su potrebna daljnja istraživanja.

1.2.2. Vanjski čimbenici

Pod vanjske čimbenike spadaju različiti čimbenici koji nisu intrinzično vezani za dijete, već su pod utjecajem djetetove okoline pa se tako najčešće istražuju: veličina obitelji, socioekonomski status (najčešće određen obrazovanjem majke, ali se u novije vrijeme istražuje i obrazovanje oca), uključenost u predškolsku odgojno-obrazovnu ustanovu, roditeljska zabrinutost i kvaliteta jezičnog unosa. Kod istraživanja dvojezičnih govornika koji nisu izloženi jednom jeziku sve vrijeme kao jednojezični govornici, važnu ulogu imaju i dob od kada je dijete izloženo pojedinom jeziku, učestalost i količina izloženosti pojedinom jeziku te stavovi roditelja o važnosti usvajanja jezika (Armon-Lotem i Ohana, 2016; Paradis, 2010).

U današnje vrijeme opće je prihvaćeno da *izloženost jeziku* ima značajnu ulogu u razvoju rječnika, kako u jednojezičnom, tako i u dvojezičnom razvoju (O'Toole i sur., 2016). Jednojezična djeca sve su vrijeme izložena jeziku kojeg usvajaju, dok dvojezična djeca dobivaju jezični unos za oba jezika koja usvajaju zbog čega je njihovo vrijeme izloženosti svakom jeziku manje u odnosu na jednojezičnu djecu. Na izloženost jeziku kod dvojezične djece mogu utjecati dob od koje je dijete izloženo pojedinom jeziku, količina uporabe svakog

jezika u kućanstvu (primjerice, jezik kojeg roditelj koristi u komunikaciji s djetetom, jezik kojim roditelji međusobno komuniciraju, jezik kojeg upotrebljava ostatak obitelji...), ali i kvaliteta jezičnog unosa kojeg dijete prima, kao što je čitanje knjiga ili gledanje televizije na pojedinom jeziku (Paradis, 2010;).

Dob od koje je dijete izloženo pojedinom jeziku vrlo je važan čimbenik u jezičnom razvoju djece dvojezičnih govornika. Ranije je spomenuto da se upravo na toj dobi temelji podjela na istovremene i slijedne dvojezične govornike (Jelaska, 2005; Paradis, 2010). Često se smatra da će dijete doseći razinu izvornog jednojezičnog govornika ako je izloženo obama jezicima od što ranije dobi, a do to neće biti slučaj ako krene učiti jezik pri polasku u vrtić ili školu, no razna istraživanja pokazuju da to nerijetko nije tako. Činjenica je da sposobnosti savršenog ovladavanja jezikom opadaju s porastom dobi pa će tako netko teško ovladati fonološkim sustavom nekog jezika, odnosno izgovorom, poput izvornog govornika ako tom jeziku nije izložen prije 6. godine (Jelaska, 2005). Dakle, iako je granica između istovremene i slijedne dvojezičnosti postavljena na tri godine, obje skupine dvojezičnih govornika mogu usvojiti izgovor nalik izvornim govornicima. Nadalje, Thordardottir (2019) je u svom istraživanju utvrdila da se istovremeni i slijedni govornici u školskoj dobi ne razlikuju značajno u veličini ekspresivnog rječnika, odnosno da slijedni dvojezični govornici zaostaju za istovremenima u predškolskoj dobi, ali ih u školskoj dobi sustižu ako su krenuli usvajati drugi jezik prije polaska u školu. Ohana i Armon-Lotem (2023) obuhvatile su 90 djece dvojezičnih govornika (30 govornika engleskog i hebrejskog, 30 francuskog i hebrejskog te 30 ruskog i hebrejskog) u dobi od 24 do 48 mjeseci te su rezultati pokazali da dob početka usvajanja jezika nije bila povezana s jezičnim razvojem kod niti jedne skupine. Pokazalo se da dob od koje je dijete izloženo jeziku nije toliko pouzdan pokazatelj jezičnih ishoda kao što je količina izloženosti jeziku što je u skladu s prethodnim istraživanjem.

Količina izloženosti pojedinom jeziku sve se više istražuje jer se dob izloženosti jeziku, iako važna, pokazala nedovoljno pouzdanim prediktorom jezičnog razvoja. Barreña i sur. (2007, 2011) uspoređivale su jezične ishode u baskijskom jeziku jednojezične djece, dvojezične djece izložene baskijskom više od 60% vremena i dvojezične djece izložene baskijskom 30 – 60% vremena u dobi od 16 do 30 mjeseci. Dvojezična djeca koja su bila izložena jeziku više od 60% vremena od druge godine nadalje imala su slične jezične sposobnosti kao i njihovi jednojezični vršnjaci, dok su djeca s manjim stupnjem izloženosti značajno zaostajala pogotovo nakon 28. mjeseca. Thordardottir (2015) navodi da je dovoljno da dvojezično dijete bude izloženo nekom jeziku barem 50% kako bi postizalo rezultate slične jednojezičnoj djeci, no ako je izloženo manje od toga, značajno će zaostajati za jednojezičnom djecom. S obzirom na to da

procjenjivanje ukupne količine izloženosti može biti zahtjevno za roditelje, rješenje bi moglo biti izvještavanje samo o jeziku kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji koji se pokazao značajnim prediktorom jezičnog razvoja (Ezeizabarrena i García Fernández, 2023; Floccia i sur., 2018). Međutim, Barreña i sur. (2007) ne pronalaze razlike u jezičnim postignućima djece ovisno o jeziku kojeg roditelji međusobno koriste i jezičnog razvoja njihovog djeteta, osim za skupinu djece u dobi od 30 mjeseci u kojoj je postojala značajna razlika. Armon-Lotem i Ohana (2016) došle su do zaključka da je, osim generalne izloženosti, najvažniji čimbenik povezan s ekspresivnim rječnikom djece u dobi od 36 do 45 mjeseci jezik kojeg upotrebljava glavni skrbnik (eng. *main caregiver*) u svojim interakcijama s djetetom. Može se zaključiti da su izloženost jeziku, ali i način na koji je dijete izloženo jeziku važni za jezični razvoj.

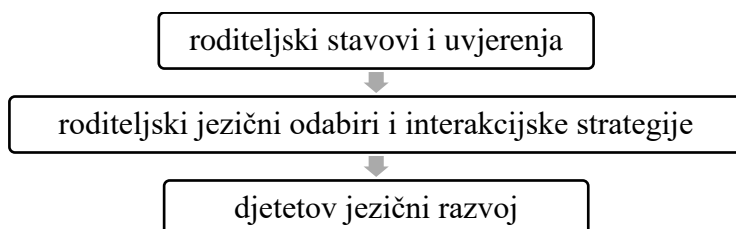
Čitanje knjiga i slikovnica važan je izvor izloženosti jeziku, a često ga se uzima kao jednu od mjera kvalitete jezične interakcije u obiteljskom okruženju. Osim što povećava količinu i kvalitetu izloženosti, pruža djetetu i drugačiji jezični unos nego što ga dobiva, primjerice, tijekom igre. Pregledom literature utvrđeno je da majke tijekom čitanja knjiga koriste sintaktički složenije rečenice, raznolikiji rječnik, manje direktivnog jezika i postavljaju više pitanja (Hoff, 2006), stoga ne čudi da razna istraživanja pronalaze dokaze da čitanje knjiga pozitivno utječe na jezični razvoj. Bosma i Blom (2020) provele su istraživanje u koje su bila uključena dvojezična djeca (govornici nizozemskog i zapadnofrizijskog) u dobi od pet i šest godina te su zaključile da je čitanje knjiga na nizozemskom značajni prediktor razvoja rječnika u nizozemskom, dok je čitanje na zapadnofrizijskom bilo značajni prediktor razvoja i rječnika i gramatike toga jezika. Prema istraživanju Dobravec i Zuliani Blašković (2022) čitanje na dominantnom jeziku djeteta potiče vještine pripovijedanja na tom jeziku, dok čitanje na slabijem jeziku nema utjecaj na razvoj slabijeg jezika. Rezultati istraživanja Ohana i Armon-Lotem (2023) također su pokazali da je čitanje knjiga (u dobi od 24 do 48 mjeseci) bilo pozitivno povezano s razumijevanjem i proizvodnjom jezika na kojem se čitalo, ali je bilo negativno povezano s postignućima u drugom jeziku pogotovo kada se u obzir uzme i izloženost ekranima te dob djeteta. Može se zaključiti da čitanje knjiga i rana pismenost imaju vrlo važnu ulogu u ranom jezičnom razvoju i da je ta uloga pozitivna za jezik na kojemu se čita. Potrebno je istaknuti da je pozitivan utjecaj čitanja na razvoj rječnika dobro utemeljen i široko prihvaćen, dok su istraživanja utjecaja čitanja na morfološke sposobnosti rjeđa te ostavljaju prostora za nove spoznaje, iako se i ovdje za sada nalazi pozitivan efekt (Bosma i Blom, 2020).

Roditeljski stavovi, očekivanja i uvjerenja o dvojezičnosti utječu na odluku hoće li i kako će odgajati svoje dijete kao dvojezično. Kako roditelji dvojezične djece nisu homogena skupina,

nemaju svi iste razloge za donošenje te odluke. Kroz literaturu se uglavnom ističu razne prednosti dvojezičnosti zbog kojih se roditelji odlučuju na takav način odgoja kao što je pozitivan utjecaj dvojezičnosti na razvoj identiteta, stvaranje boljih odnosa s članovima obitelji i pružanje boljih poslovnih prilika u odrasloj dobi (Lao, 2004; Ronderos i sur., 2021). Roditelji često postavljaju očekivanja o stupnju ovladanosti jezikom kojeg očekuju od djeteta polazeći od sebe pa im je tako nerijetko važnije da dijete dostigne viši stupanj tečnosti u onom jeziku koji je roditeljev prvi jezik. Lao (2004) to potvrđuje u svom istraživanju stavova roditelja djece dvojezičnih govornika engleskog i kineskog koji su htjeli da im djeca budu dvojezična, ali su očekivali da bolje ovladaju onim jezikom koji je njima bio dominantan. Zanimljivo je pitanje hoće li roditeljski stavovi o važnosti ovladavanja nekim jezikom utjecati na jezične vještine djeteta u tom jeziku i na koji način. Time su se bavile Ronderos i sur. (2021) koje su istraživanjem vjerovanja roditelja djece dvojezičnih govornika španjolskog i engleskog utvrdile su da su stavovi o važnosti ovladavanja španjolskim značajno predviđali djetetove jezične ishode u španjolskom, a jednaka je situacija bila i za engleski jezik. Uz to, pokazalo se i da roditelji koji smatraju ovladavanje španjolskim važnijim, više vremena posvećuju uporabi španjolskog kod kuće te autorice analizom rezultata zaključuju da je uporaba jezika kod kuće posrednik između pozitivnih stavova i pozitivnih ishoda. Njihovi zaključci u skladu su s trirazinskim modelom kojeg predlaže De Houwer (1999) prema kojem roditeljski stavovi i uvjerenja direktno utječu na to koji će jezik roditelji koristiti, u kojoj mjeri, kakve će strategije primjenjivati i u konačnici kako će govoriti sa svojim djetetom što onda utječe na to koji će jezik i u kojem obliku dijete usvojiti (Slika 1).

Slika 1

Veza između roditeljskih stavova/ vjerovanja i djetetovog jezičnog razvoja u slučaju potencijalno dvojezičnog unosa (De Houwer, 1999)

De Houwer (1999) napominje da je odnos između ovih triju razina iznimno složen i da bi veza vjerojatno trebala biti dvosmjerna. Pozitivni su stavovi prema dvama jezicima koje dijete usvaja

neophodni da dijete te jezike i usvoji, no autorica ističe da to nije dovoljno već važnu ulogu igra vjerovanje roditelja da oni imaju utjecaj na jezični razvoj svoje djece. Bez vjerovanja u svoju ulogu kao roditelja, dijete neće dobivati dovoljno podrške da se razvije kao aktivan dvojezični govornik. Neka istraživanja navode da roditeljska vjerovanja i želje (teorijska razina) nisu uvijek u skladu s njihovim jezičnim navikama i uporabom jezika s djetetom (praktična razina). U ranije spomenutom istraživanju Lao i sur. (2004), roditelji koji su očekivali da im dijete bude tečnije u kineskom nego u engleskom u čak 70% slučajeva nisu upotrebljavali samo kineski u razgovoru s djecom. Slična je situacija i s roditeljima koji odgajaju svoju djecu da budu dvojezični govornici turskog i švedskog jezika (Bohnacker, 2022). Većini roditelja bilo je jednako važno da djeca usvoje oba jezika, ali oni roditelji kojima je bilo važnije da dijete usvoji turski nisu se trudili povećati izloženost turskom ili stvoriti poticajnije jezično okruženje. Ova istraživanja nisu pratila kako su djeca napredovala u jezičnom razvoju, stoga je nepoznato jesu li ta roditeljska ponašanja utjecala na njihovu ovladanost jezicima.

Za očekivati je da će roditeljima koji su odlučili odgajati svoje dijete kao dvojezično biti važno da dijete usvoji oba jezika kojima je izloženo. Unatoč tome, literatura pokazuje da roditelji generalno imaju snažniju preferenciju prema jednom jeziku i to najčešće onom koji je njima dominantan te da pozitivan stav prema važnosti ovladavanja jezikom pospješuje ishode u tom jeziku jer je povezan s jezičnim strategijama koje roditelji upotrebljavaju.

Pregledom dosadašnjih istraživanja, može se zaključiti da na jezični razvoj dvojezične djece utječu brojni čimbenici koji utječu i na jezični razvoj jednojezične djece, kao što su spol, redoslijed rođenja i kvaliteta interakcija s roditeljima, primjerice kroz čitanje knjiga. Za uspješno usvajanje jezika, ključna je izloženost tom jeziku pa je tako potrebno imati stupanj izloženosti od barem 50% u ranoj dobi (Thordardottir, 2015). Nadalje, kako djeca provode veliku količinu vremena s roditeljima, važnu ulogu ima i jezik kojeg glavni skrbnik upotrebljava u interakciji s djetetom (Armon-Lotem i Ohana, 2016), jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji (Ezeizabarrena i García Fernández, 2023; Floccia i sur., 2018), ali i roditeljski stavovi o važnosti usvajanja pojedinog jezika te njihovoj ulozi u djetetovom jezičnom razvoju (De Houwer, 1999). Razumijevanje uloge svih ovih čimbenika može pomoći stručnjacima u procjeni jezičnog razvoja dvojezične djece, ali i pružanju adekvatnije podrške roditeljima koji odgajaju djecu dvojezične govornike.

1.3. Rani rječnički razvoj

Rječnički razvoj pokazao se kao dobar pokazatelj ukupnog jezičnog razvoja u ranoj dobi, zato što veličina rječnika predviđa trenutni, ali i budući morfosintaktički razvoj i kod jednojezične i kod dvojezične djece (Core i sur., 2013). Prema istraživanju Kuvač Kraljević i sur. (2021) dvogodišnjaci koji su kombinirali riječi imali su četiri puta veći rječnik od svojih vršnjaka koji još nisu počeli kombinirati riječi. Kašnjenje u rječničkom razvoju u dobi od dvije godine prepoznato je kao faktor rizika za daljnje jezično kašnjenje i dijagnosticiranje razvojnog jezičnog poremećaja (Lee, 2011, prema Core i sur., 2013; Dale, 1991, prema Pearson, 1998), stoga je neophodno poznavati tijek i norme ranog rječničkog razvoja kako bi se mogla pružiti pravovremena intervencija.

1.3.1. Rani rječnički razvoj u jednojezičnom razvoju

U jezičnom razvoju općenito, pa tako i u razvoju rječnika, razumijevanje prethodi proizvodnji te se pokazalo da djeca razumiju 50 riječi prije nego što mogu proizvesti deset riječi (Benedict, 1979). Razumijevanje u ranom rječničkom razvoju napreduje duplo brže od proizvodnje i kreće se razvijati od 9. mjeseca nadalje, dok se prva riječ javlja između 10. i 15. mjeseca (Benedict, 1979; Fenson i sur., 1994). Prve su riječi najčešće imenice i u početku su kontekstualno vezane, a kasnije djeca razvijaju fleksibilnost uporabe riječi u različitim kontekstima (Hoff, 2001). Prije nego djeca uđu u razdoblje leksičkog brzaca oko 18. mjeseca, 69% svih proizvedenih riječi čine imenice i glagoli (Benedict, 1979). U engleskom je jeziku pronađena prevlast imenica u ranom rječniku (Benedict, 1979; Fenson i sur., 1994), dok u je u hrvatskom utvrđeno da djeca proizvode više glagola (Kovačević, Pfeiler i Palmović, 2007). Istraživanje Caselli i sur. (1999) pokazalo je da talijanska djeca proizvode manje glagola, no više socijalnih riječi od američke djece što se smatra odrazom kulturoloških razlika. Može se zaključiti da djeca govornici hrvatskog jezika proizvode više glagola od djece govornika talijanskog jezika.

Do 18. mjeseca rječnički je razvoj spor i djeca usvajaju prosječno 9 riječi mjesečno, no oko 18. mjeseca, kada djeca usvoje otprilike 50 riječi u ekspresivnom rječniku, dolazi do naglog porasta u usvajanje koji se naziva rječnički brzac (Benedict, 1979; Kuvač Kraljević i Kologranić Belić, 2015). Od tada dijete usvaja prosječno 40 riječi mjesečno što potiče daljnji jezični razvoj te se osim promjena u veličini rječnika mogu pratiti i promjene u njegovu sastavu (Bates i sur., 1994). Uočeno je da u razdoblju u kojem rječnik sadrži do 100 riječi raste zastupljenost općih imenica i one prevladavaju u rječniku, ali nakon toga imenice se usvajaju najsporije. Glagoli i pridjevi

usvajaju se sporo, ali u razdoblju u kojem veličina rječnika doseže 100 do 400 riječi njihovo je usvajanje najbrže, dok se u razdoblju kada rječnik sadrži više od 400 riječi najbrže usvajaju gramatičke vrste riječi. Što se tiče veličine rječnika, u dobi od dvije godine prosječna veličina ekspresivnog rječnika je 300 riječi, no postoje izrazito velike individualne razlike (Fenson i sur., 1994), a podatci se razlikuju i ovisno o jeziku koji je istraživani. Prosječno hrvatsko dijete u dobi od 24 mjeseca tako u svom ekspresivnom rječniku ima oko 275 riječi, a dijete u dobi od 30 mjeseci ima oko 393 riječi (Kovačević, Jelaska i sur. 2007), dok prosječno talijansko dijete u istoj dobi ima oko 310 riječi, a u dobi od 30 mjeseci dostiže 446 riječi (Caselli i sur., 1999). Iako su brojna obilježja ranog rječničkog razvoja potvrđena kao univerzalna, za neka su pronađene razlike ovisno o proučavanom jeziku, stoga su potrebna daljnja međujezična istraživanja kako bi se utvrdilo koji su aspekti jezično specifični.

1.3.2. Rani rječnički razvoj kod dvojezičnih govornika

Istraživanja su pokazala da rani rječnički razvoj dvojezičnih govornika prati rani rječnički razvoj jednojezičnih govornika (Macrory, 2006; Pearson i sur., 1993). Dvojezična djeca također proizvode svoju prvu riječ između 12. i 14. mjeseca, a otprilike 6 mjeseci kasnije usvajanje rječnika se naglo ubrzava, dakle dostižu rječnički brzac u skladu s normama za jednojezičnu djecu. Iako je tijekom razvoja rječnika kod dvojezične djece sličan onom kod jednojezične djece, to ne znači da se oba jezika razvijaju jednakom brzinom ili na isti način (David i Wei, 2008) pa tako dvojezična djeca pokazuju zanimljiv obrazac u dostizanju rječničkog brzaca. Naime, pokazalo se da se rječnički brzac većinom ne odvija istovremeno u oba jezika, već se odvija prema komplementarnom obrascu: kada bi rječnik u jednome jeziku rastao, u drugome bi jeziku stagnirao ili čak blago opao, a zatim bi rječnik u drugome jeziku krenuo rasti, dok bi rječnik prvoga jezika za to vrijeme bio na svom vrhuncu (Pearson i sur., 1993).

Zastupljenost različitih vrsta riječi u rječniku dvojezične djece u dobi do 30 mjeseci poprilično je jednaka zastupljenosti u rječniku jednojezične djece govornika istih jezika (Barnes i Garcia, 2013, David i Wei, 2008). U rječnicima dvojezične djece, također dominiraju imenice s 50-68% zastupljenosti, a glagoli ne prelaze više od 17% (Barnes i Garcia, 2013). Uz to, što je dijete imalo veći rječnik i veći stupanj izloženosti jeziku, imalo je i veću leksičku raznolikost u sastavu rječnika te su manji postotak zauzimale imenice.

Iako rječnički razvoj dvojezične djece prati rječnički razvoj jednojezične djece, kada se radi o veličini njihovog rječnika, rezultati nisu tako jednoznačni. Doyle i sur. (1978, prema Bialystok, 2001) uspoređivali su veličinu rječnika u dominantnom jeziku djece dvojezičnih govornika s

rječnikom djece jednojezičnih govornika i došli su do zaključka da dvojezična djeca zaostaju u rječničkom razvoju u odnosu na jednojezičnu. Barreña i sur. (2011) također navode da dvojezična djeca zaostaju u veličini rječnika za dvojezičnom, ali samo ako se gledaju kao homogena skupina. Ako se u obzir uzme stupanj izloženosti jeziku, dvojezična djeca s visokim stupnjem izloženosti (> 60%) imaju jednako velik rječnik kao jednojezična djeca. Važno je uzeti u obzir i jesu li istraživači uspoređivali rječnik svakog jezika zasebno ili oba jezika zajedno. Pearson i sur. (1993) ističu da kada se gledao rječnik u svakom jeziku zasebno, dvojezična djeca su imala manji broj riječi od jednojezične, no kada se uzela mjera zajedničkog rječnika dvaju jezika, razlike više nisu postojale. Kada se uzme mjera zajedničkog rječnika dvaju jezika, može se proučavati ukupni (eng. *total vocabulary*) ili konceptualni rječnik (eng. *conceptual vocabulary*). Ukupni rječnik obuhvaća sve riječi koje dijete rabi u oba jezika, a konceptualni rječnik obuhvaća sve koncepte koje dijete poznaje, a ne sve riječi (Core i sur., 2013). Dakle ako dijete ima neki koncept (npr. *letto* u talijanskom i *krevet* u hrvatskom su dva naziva za isti koncept) reprezentiran u oba jezika, to će se računati kao jedan koncept bez obzira na to što dijete proizvodi dvije riječi. Pearson i sur. (1993) došli su do zaključaka da su i ukupni rječnik i konceptualni rječnik dvojezične djece usporedivi s rječnikom jednojezične djece. Međutim, Core i sur. (2013) pronašli su da se dvojezična djeca u dobi do 30 mjeseci nisu razlikovala od jednojezične kada se gledala mjera ukupnog rječnika, ali su značajno zaostajali za jednojezičnom djecom kada se gledala mjera konceptualnog rječnika. Dvojezična djeca generalno imaju veći ukupni konceptualni rječnik (Core i sur., 2013; Thordardottir i sur., 2006; prema O'Toole, 2016), ali koliko će se razlikovati u te dvije mjere ovisi o načinu procjenjivanja rječnika pa to treba uzeti u obzir pri interpretaciji rezultata. U svim navedenim istraživanjima postojale su jako velike individualne razlike u veličini rječnika što podupire heterogenost dvojezičnih govornika i otežava generalizaciju te postavljanje normi.

1.4. Rani gramatički razvoj

Jezična produktivnost odnosi se na činjenicu da govornici jezika imaju kapacitet da razumiju i proizvedu neograničen broj novih rečenica bez da su ikada prije čuli takve rečenice pri čemu su dvije sastavnice važne za jezičnu produktivnost - sintaksa i morfologija (Hoff, 2001). Upravo razdoblje kombiniranja riječi u dvočlane iskaze označava početak ovog fenomena i pojavu telegrafskog govora u engleskom jeziku koji označava spajanje riječi bez morfološkog označavanja, no u jezicima u kojima morfologija nosi više informacija, uočava se drukčiji obrazac jezičnog usvajanja (Kuvač Kraljević i Kologranić Belić, 2015).

1.4.1. Rani gramatički razvoj u jednojezičnom razvoju

Brojna su istraživanja dokazala visoku povezanost između rječničkog i gramatičkog razvoja (Core i sur., 2013; Fenson i sur., 1994), stoga veći rječnik omogućava djeci da krenu proizvoditi prve kombinacije riječi te između 20. i 24. mjeseca ulaze u razdoblje produktivnih dvočlanih i višečlanih iskaza (Kuvač Kraljević i Kologranić Belić, 2015). Tipičan iskaz dvogodišnjeg hrvatskog djeteta sastoji se od četiri riječi, a tri najdulja iskaza prosječno sadrže šest morfema (Kovačević, Jelaska i sur., 2007), dok su u talijanskom prosječni iskazi nešto kraći i sastoje se od tri riječi, a sadrže pet morfema (Pizzuto i Caselli, 1992).

Hrvatski je morfološki složen jezik i pokazalo se da ta složenost potiče ranije usvajanje morfoloških pravila (Kovačević i sur., 2009). Naime, prvi padeži u hrvatskom jeziku javljaju se još u razdoblju kada je djetetov jezik ograničen na iskaze od jedne riječi, oko 18. mjeseca. Smatra se da je razlog tako ranom usvajanju morfologije činjenica da je dijete učinkovito u učenju jezika pa tako zbog izloženosti morfološki složenom jeziku dijete mora pronaći balans između rječničkog i gramatičkog usvajanja (Kovačević i sur., 1998, prema Kovačević i sur., 2009). Talijanski je jezik također morfološki složeniji (primjerice od engleskog), no ipak manje od hrvatskog jer nema padeže, ali kako je talijanski pro-drop jezik glagoli nose važne informacije o vršitelju radnje u rečenici (Pizzuto i Caselli, 1992). Nakon što se dostigne kritična rječnička masa, u hrvatskom se počinju brže osvajati gramatička obilježja kao što su rod, broj i padež, dok se usvajanje novih riječi usporava (Kovačević i sur., 2009). Ne usvajaju se sva gramatička obilježja na jednaki način. Primjerice, usvajanje konjugacije glagola u hrvatskom jeziku obilježeno je čestim poopćavanjima (generalizacija češćih pravila na sve glagolske vrste, npr. *oni sjediju* umjesto *oni sjede*). S druge strane kod usvajanja sklonidbe imenica, djeca se oslanjaju na transparentnost pa tako prvo usvajaju *e*-sklonidbu imenica ženskog roda. Jednako pravilo vrijedi i u talijanskom jeziku: djeca prvo usvajaju češća i transparentnija obilježja, ali se u njemu poopćavanja javljaju i za usvajanje množine imenica (Noccetti, 2009). Što se tiče usvajanja roda, on se u hrvatskom usvaja postupnije i sporije nego u talijanskom te djeca govornici talijanskog u potpunosti usvajaju rod do 30. mjeseca, dok u hrvatskom djeca u toj dobi još povremeno griješe (Velnić, 2020). Ove se razlike mogu objasniti većom razinom transparentnosti u talijanskom jeziku budući da je u njemu obavezna uporaba člana ispred imenica koji dodatno ističe kojeg je roda ta imenica. S obzirom na to da djeca govornici hrvatskog rade tek rijetke greške, može se zaključiti da se rodovi rano usvajaju i u hrvatskom i u talijanskom jeziku. Kako je usvajanje određenih morfoloških obilježja jezično specifično,

često se kao univerzalna mjera gramatičkog razvoja u ranome razdoblju uzima PDI jer pruža pouzdane informacije o složenosti djetetovih rečenica i o razvoju gramatike (Fenson i sur., 1994; Hoff, 2001).

U ranom gramatičkom razvoju, djeca će brže i ranije usvajati ona pravila koju su transparentnija i jednostavnija te će često griješiti, ali će s vremenom učvršćivati ranije usvojena pravila te će u razdoblju između treće i četvrte godine imati usvojenu osnovu materinskog jezika (Hoff, 2001; Kuvač Kraljević i Kologranić Belić, 2015).

1.4.2. Rani gramatički razvoj kod dvojezičnih govornika

Rani gramatički razvoj kod dvojezičnih govornika, kao i rječnički, prati razvoj uočen kod jednojezičnih govornika te i u njemu važnu ulogu ima stupanj izloženosti jeziku (Barreña i sur., 2007; Blom, 2010; Thordardottir, 2015). Barreña i sur. (2007) pronalaze da se dvojezična djeca koja su izložena baskijskom barem 60% vremena ne razlikuju od jednojezične baskijske djece u složenosti rečenica i gramatičkom označavanju, dok dvojezična djeca s manjom izloženosti pokazuju sporiji obrazac u usvajanju gramatike i širenju iskaza. Razlike počinju biti posebno izražene nakon 27. / 28. mjeseca. Thordardottir (2015) navodi da je veza između izloženosti jeziku i razvoja gramatike jednako snažna kao i veza između izloženosti jeziku i razvoja rječnika.

Na razvoj morfologije i sintakse, osim stupnja izloženosti jeziku, može utjecati i jezična udaljenost dvaju jezika (Floccia i sur., 2018). Primjerice, usvajanje znanja o redosljedu riječi u rečenici pozitivno djeluje na segmentaciju riječi i gramatičko raščlanjivanje, stoga bi usvajanje dvaju jezika s jednakim redosljedom riječi ubrzalo ove procese. Nadalje, jezici mogu utjecati jedan na drugog pa tako dijete može generalizirati redosljed riječi iz jednog jezika na drugi ako se jezici u tome razlikuju i na taj način griješiti u drugom jeziku (Macrory, 2006). Usvajanje jednog jezika može i pozitivno djelovati na drugi pa tako dvojezična djeca, kao i jednojezična, brže usvajaju one strukture koje su transparentnije i češće u jeziku te im onda znanje iz jednog jezika omogućava da brže usvoje te strukture i u drugom jeziku (Thordardottir, 2015).

S obzirom na to da su brojne gramatičke kategorije jezično specifične često se kao univerzalna mjera gramatičkog razvoja i u istraživanjima dvojezičnog razvoja uzima PDI (Blom, 2010). Istraživanja pokazuju da se dvojezična djeca na ovoj mjeri ne razlikuju od jednojezične (Barreña i sur., 2007; Blom, 2010) što upućuje na zaključak da gramatički razvoj dvojezične

djece slijedi onaj opisan kod jednojezične, iako treba uzeti u obzir sličnost dvaju jezika zbog mogućeg utjecaja jednog jezika na drugi i, naravno, stupanj izloženosti pojedinom jeziku.

1.5. Procjena ranog jezičnog razvoja kod dvojezičnih govornika

Grosjean je još 1989. upozoravao na štetnosti koje donosi pogled na dvojezične osobe kao na dva jednojezična govornika. Ovo gledište polazi od toga da dvojezična osoba treba vladati dvama jezicima na razini jednojezičnih govornika tih jezika. Međutim, takvim se razmišljanjem dvojezične osobe podcjenjuje budući da one vladaju dvama jezičnim sustavima i da nerijetko ne koriste oba jezika u jednakim kontekstima zbog čega njihovo poznavanje dvaju jezika često nije na jednakoj razini. Stoga on predlaže da se jezična postignuća dvojezičnih govornika gledaju holistički kako bi se dobio uvid u kompletnu uporabu jezika za svakodnevne komunikacijske potrebe.

Idealno bi bilo razviti testove standardizirane na dvojezičnoj populaciji kako bi se mogao točno procijeniti jezični razvoj dvojezičnih ispitanika te bi takve testove trebao provoditi dvojezičan ispitivač. Za neke se kombinacije jezika takvi testovi već razvijaju, primjerice za španjolski i engleski postoji *Bilingual English-Spanish Assessment – BESA* (Peña i sur., 2014), ali situacija se komplicira jer za svaku kombinaciju jezika treba izrađivati novi test što je vremenski i ekonomski zahtjevan proces. Nadalje, dvojezični govornici izuzetno su heterogena skupina te se razlikuju u količini i kvaliteti izloženosti jezicima, ali i u kontekstima u kojima se jezik usvaja što sve otežava izradu pouzdanih dvojezičnih normi (Core i sur., 2013; Thordardottir, 2015).

Dok se ne razviju testovi normirani na dvojezičnim govornicima, istraživači i kliničari moraju pronaći alternativu za što uspješniju procjenu jezičnog razvoja dvojezičnih govornika. U literaturi postoji konsenzus kako ne bi trebalo procjenjivati samo jedan jezik dvojezičnih govornika jer se tako procjenjuje samo jedan dio jezičnog znanja djeteta te će dvojezično dijete postizati niži rezultat od jednojezičnog (Core i sur., 2013; Floccia i sur., 2018; Pearson, 1998). Neki se pak zalažu za procjenu dominantnog jezika djeteta jer dvojezična djeca često postižu rezultate usporedive s jednojezičnom u svom dominantnom jeziku, no na taj se način ne dobiva uvid u kompletno jezično znanje djeteta i ono se podcjenjuje (Core i sur., 2013; Pearson, 1998). Preporučuje se, dakle, procijeniti oba jezika standardiziranim testovima za svaki jezik. Najčešće se procjenjuje rječnik kao dio jezika koji predviđa postignuća i u drugim aspektima jezika, a uz to procjena rječnika je relativno jednostavna jer se uglavnom temelji na odabranim listama riječi (Pearson, 1998). Kada se procjenjuje rječnik oba jezika koja dijete usvaja, on se može

promatrati kroz mjere ukupnog ili konceptualnog rječnika koje se onda uspoređuju s normama za jednojezične govornike (Core i sur., 2013; Pearson, 1998). Ukupni rječnik obuhvaća sve pojmove koje dijete poznaje u oba jezika, dok konceptualni rječnik obuhvaća sve koncepte koje dijete poznaje, odnosno ako za neki koncept dijete ima riječ u oba jezika, te se dvije riječi budu kao samo jedan koncept, dok bi u ukupnom rječniku one predstavljale dva pojma. Trenutno se još istražuje koja mjera bolje reprezentira rječnička znanja dvojezičnih govornika. Core i sur. (2013) ističu da mjera konceptualnog rječnika ima brojne metodološke nedostatke jer tzv. translacijski ekvivalenti ne moraju uvijek predstavljati jednaki koncept u oba jezika. Na primjer, jedna riječ može imati dva značenja u jednom jeziku, a samo jedno u drugom. Uz to, ispada da što više translacijskih ekvivalenata dijete ima u svojem rječniku, to će mu više opadati konceptualni rječnik što može dovesti do nižih rezultata. S druge strane, O'Toole i sur. (2016) smatraju da mjera ukupnog rječnika može biti pouzdana kada se jezični razvoj dvojezične djece uspoređuje s jezičnim razvojem jednojezične djece, no da je konceptualni rječnik preciznija mjera kada se jezična postignuća dvojezične djece uspoređuju međusobno.

Zbog zahtjevnosti prikupljanja informacija o jezičnom razvoju djece mlađe od 3 godine putem direktne procjene ili poticanjem spontane jezične proizvodnje, korisnim se pokazuje oslanjanje na roditeljsko izvještavanje (Fenson i sur., 1994). Roditelji su se pokazali pouzdanima u procjenjivanju jezičnih znanja svog djeteta, a prednost je i što korištenjem roditeljskog izvještavanja dijete ne mora direktno sudjelovati u procjeni. Uz to, ova metoda procjene je brza i isplativa te lako široko primjenjiva. Međutim, postoje i određena ograničenja pa je tako moguće da roditelji podcijene ili precijene svoje dijete, a posebice je taj rizik izražen kod roditelja s nižim stupnjem obrazovanja te je važno da stručnjaci imaju dozu opreza kada interpretiraju podatke prikupljene roditeljskim izvještavanjem. Za procjenu ranog jezičnog razvoja često se koristi The MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI, Fenson i sur., 1994) – ljestvica koju ispunjavaju roditelji, a namijenjena je procjeni djece od 8. do 30. mjeseca. Standardizirana je i normirana na preko 100 jezika, stoga je pogodna za procjenu oba jezika dvojezičnih govornika (O'Toole i sur., 2016). Uporaba ove ljestvice i njezine kratke inačice u procjeni ranog jezičnog razvoja djece dvojezičnih govornika pokazala se pouzdanom kada se dijete procjenjuje u oba jezika i zatim se gleda ili ukupni ili konceptualni rječnik (Core i sur., 2013; Ohana i Armon-Lotem, 2023; O'Toole i sur., 2016). Ipak potrebno je biti oprezan pri tumačenju rezultata jer ljestvica ne sadrži jednak broj riječi u svakom jeziku pa tako ni norme nisu jednake za svaki jezik te se može dogoditi da je ukupan ili konceptualni rječnik djeteta prema normama jednog jezika koje dijete govori uredan, a prema normama drugog jezika ispodprosječan (Pearson, 1998).

Dakle, kako bi se što točnije procijenio rani jezični razvoj djece dvojezičnih govornika potrebno je procijeniti jezične sposobnosti u oba jezika i uzeti u obzir dob djeteta te količinu i kvalitetu izloženosti svakome od jezika koje dijete usvaja (Thordardottir, 2015).

1.6. Dosadašnja istraživanja o dvojezičnim govornicima hrvatskog i talijanskog jezika

Talijansko-hrvatska dvojezična zajednica u Istri ističe se kao primjer tradicionalne dvojezične zajednice prisutne dugi niz godina. Zbog povijesne povezanosti s Italijom, ova je zajednica na uvaženom položaju u društvu te postoje brojne politike koje promiču kulturu, tradiciju i poznavanje talijanskog jezika. Pripadnici ove zajednice nedvojbeno su zanimljivi istraživačima koji žele dublje shvatiti utjecaj raznih čimbenika na jezična postignuća dvojezičnih govornika te u nastavku slijedi pregled nekih istraživanja koja su se bavila upravo ovom populacijom.

Hržica i sur. (2011) usporedile su dvojezične govornike hrvatskog i talijanskog u Istri te dvojezične govornike hrvatskog i njemačkog u Beču s ciljem određivanja razlikuju li se dvojezične zajednice s obzirom na položaj jezika i društvenoekonomski položaj ispitanika. Pripadnici dvojezične zajednice u Istri usvajaju dva jezika koja su jednako uvažena u društvu i prisutna su u okolini, dok pripadnici dvojezične zajednice u Beču usvajaju hrvatski kao nasljedni jezik, a kao glavni jezik usvajaju dominantan okolinski jezik. Zbog institucijske podrške i prisutnosti talijanskog jezika u obrazovanju već od predškolske dobi kao i zastupljenosti talijanskog jezika unutar šire zajednice, pripadnici dvojezične zajednice u Istri u pravilu su uravnoteženo dvojezični, dok pripadnici dvojezične zajednice u Beču zbog manjka institucijske podrške mogu razviti neuravnoteženu dvojezičnost. Također, pripadnici dvojezične zajednice u Istri imaju viši društvenoekonomski položaj od dvojezične zajednice u Beču te viša očekivanja za obrazovanje svoje djece. Može se zaključiti da niz čimbenika vezan uz obilježja dvojezične zajednice djeluje na razlike među dvojezičnim govornicima i da je važno uzeti u obzir vrstu zajednice kojoj dvojezični govornici pripadaju prilikom ispitivanja. Balenović i Klobučar (2011) ispitale su učenike talijanske gimnazije pripadnike talijanske nacionalne manjine i govornike hrvatskog jezika s područja grada Rijeke o upotrebi talijanskog jezika u svakodnevnoj komunikaciji. Većina pripadnika talijanske manjine smatra da odlično govori talijanski, dok samo manji dio smatra da ga govori dobro. Iako ih većina svakodnevno govori talijanski jezik, kada se nađu u dvojezičnom društvu, ipak dominantno koriste hrvatski jezik te je moguće da neki dvojezični govornici više koriste hrvatski od talijanskog jezika u

svakodnevnoj komunikaciji. Što se tiče hrvatskih govornika, tek manji dio govori talijanski, ali je većina svjesna važnosti poznavanja talijanskog jezika i smatra da njegovo poznavanje pruža prednosti pri zapošljavanju. Ipak, izrazito mali broj ispitanika aktivno uči talijanski te u komunikaciji sa svojim prijateljima pripadnicima talijanske nacionalne manjine najčešće koriste hrvatski jezik.

Hržica i sur. (2015) provele su istraživanje s ciljem utvrđivanja jezične dominantnosti predškolskih govornika talijanskog i hrvatskog jezika koji pohađaju talijanske vrtiće u Poreču i Rijeci. Rezultati su pokazali da ispitanici iz dvaju geografski i društveno različitih zajednica dijele zajedničke karakteristike te je 70% ispitanika bilo ujednačeno dvojezično bez značajnih razlika između rezultata u hrvatskoj i talijanskoj inačici Testa razumijevanja gramatike – TROG. Autorice ističu da je stupanj varijabilnosti jezičnog znanja unutar dvojezičnih zajednica visok i da nije opravdano pretpostaviti jezičnu ujednačenost samo na osnovi karakteristika dvojezične zajednice, već je za stvaranje pune slike o jezičnom znanju dvojezičnog govornika potrebno provesti ispitivanje na oba njegova jezika.

Lazarić i Drandić (2017) ispitale su percepciju odgojiteljica iz talijanskih vrtića i učiteljica iz talijanskih osnovnih škola u Istri. Odgojiteljice i učiteljice izvještavaju da većina djece koja pohađa talijanske vrtiće ne pripada talijanskoj nacionalnoj manjini niti govori talijanski jezik, već njihovi roditelji smatraju da će im pohađanje vrtića na jeziku koji nije njihov materinski biti korisno. Velika većina djece koja pohađa talijanske osnovne škole, prije je pohađala talijanski dječji vrtić što upućuje na želju roditelja da se djeca nastave formalno obrazovati na talijanskom jeziku. Kao glavni razlozi za pohađanje talijanskih vrtića i škola ističe se želja roditelja (i pripadnika talijanske i pripadnika hrvatske zajednice) da njihovo dijete bolje ovlada talijanskim jezikom, stvori etnički identitet te da se pridonesu održavanju talijanske tradicije, kulture i običaja.

Hržica i Roch (2020) provele su istraživanje čiji je cilj bio odrediti mogu li se mjere leksičke raznolikosti koristiti u procjeni rječničkih znanja dvojezičnih i jednojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika. Rezultati su pokazali da ukupan broj riječi, broj različitih riječi, indeks leksičke raznolikosti D , pomični prosječni omjer različenica i pojavnica te hipergeometrijska raznolikost D predviđaju rezultate jednojezičnih govornika na Peabody slikovnom testu rječnika, dok ih kod dvojezičnih govornika predviđaju broj različitih riječi, ukupan broj riječi te indeks leksičke raznolikosti. Kako mjere leksičke raznolikosti dobro predviđaju rječnička postignuća dvojezičnih i jednojezičnih govornika, čini se da bi u slučajevima kada nije moguće provesti standardizirani test, ove mjere mogle poslužiti za procjenu rječničkih znanja.

Roch i Hržica (2020) provele su još jedno istraživanje kojim su htjele utvrditi u kojoj mjeri receptivne rječničke i gramatičke (razumijevanje rečenica) sposobnosti predviđaju razumijevanje ispričane priče kod predškolske djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika. Dvojezična su djeca postizala više rezultate na mjeri pripovijedanja u svom prvom jeziku. Receptivni rječnik i razumijevanje rečenica zajedno su predviđali razumijevanje ispričane priče u prvom jeziku, dok je za razumijevanje ispričane priče u drugom jeziku veći utjecaj imalo samo razumijevanje rečenica nego receptivni rječnik. Dakle, receptivni rječnik i razumijevanje rečenica mogu doprinijeti razumijevanju ispričane priče, ali će taj doprinos ovisiti o tome je li to govornikov prvi ili drugi jezik.

Dobravac i Zuliani Blašković (2022) bavile su se istraživanjem utjecaja kućnog okružja za razvoj pismenosti (KORP) na pripovjedne vještine predškolske dvojezične djece govornika talijanskog i hrvatskog jezika. Aktivnosti KORP-a na dominantnome jeziku podupirale su pripovjedne vještine na dominantnome jeziku djeteta, no aktivnosti na slabijem jeziku nisu utjecale na vještine slabijeg jezika. Moguće je da je na te rezultate utjecala činjenica da roditelji češće provode aktivnosti upravo na djetetovom dominantnom jeziku, a uz kvantitetu, i kvaliteta jezičnog unosa također ima važnu ulogu, primjerice koliko dobro roditelj poznaje djetetov slabiji jezik.

Istraživanja dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog u Istri nisu mnogobrojna, no interes za ovim područjem u zadnjih nekoliko godina raste. Dvojezična zajednica u Istri je društveno cijenjena te pripadnici većinske jezične zajednice imaju pozitivne stavove prema njoj i poznavanju talijanskog jezika. Pozitivan položaj u društvu trebao bi pozitivno utjecati na razvoj dvojezičnosti te govornici imaju uvjete da postanu uravnoteženo dvojezični. Ipak nemaju svi dvojezični govornici jednaka jezična znanja u oba jezika te na to mogu utjecati razni čimbenici, među kojima svakako važnu ulogu imaju količina i kvaliteta jezične izloženosti svakome jeziku. Važno je nastaviti istraživati jezični razvoj dvojezičnih govornika kako bi se dobio uvid u njihove jezične sposobnosti i kako bi se bolje razumjelo što dovodi do heterogenosti ove skupine.

2. CILJ I PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Istraživanja koja proučavaju ulogu različitih unutarnjih i vanjskih čimbenika u ranom jezičnom razvoju dvojezičnih govornika sve su brojnija i njihovi rezultati donose važna saznanja o dvojezičnom razvoju. Ta su saznanja važna jer pružaju smjernice kako bolje i kvalitetnije procijeniti jezični razvoj dvojezičnih govornika te pružiti adekvatniju podršku roditeljima i djeci. U Hrvatskoj je jedna od najvećih dvojezičnih zajednica talijanska dvojezična zajednica u Istri, stoga bi bilo korisno dobiti uvid u čimbenike koji su povezani s jezičnim razvojem djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika. Cilj je ovog istraživanja ispitati povezanost odabranih unutarnjih i vanjskih čimbenika s rječničkim i gramatičkim razvojem djece dvojezičnih govornika u dobi od 24 do 30 mjeseci kako bi se bolje razumio njihov rani jezični razvoj te se postavljaju sljedeća pitanja:

1. Kakva je povezanost između unutarnjih čimbenika (spol i redoslijed rođenja) te rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika?
2. Kakva je povezanost između obiteljske uporabe jezika te rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika?
3. Kakva je povezanost između roditeljskih stavova i očekivanja te rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika?

Na temelju proučene literature i saznanja iz prijašnjih istraživanja proizlaze sljedeće hipoteze:

H1: Postoji negativna povezanost između spola i redoslijeda rođenja te rječničkog i gramatičkog razvoja.

H2a: Postoji pozitivna povezanost između jezika kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji te rječničkog i gramatičkog razvoja tog jezika.

H2b: Postoji pozitivna povezanost između jezika na kojem se djetetu čita te rječničkog i gramatičkog razvoja tog jezika.

H3: Postoji pozitivna povezanost između jezika čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim te rječničkog i gramatičkog razvoja tog jezika.

3. METODE ISTRAŽIVANJA

3.1. Uzorak ispitanika

Uzorak ispitanika ovog istraživanja je namjeran te su ciljano izabrani roditelji djece iz talijanskih dječjih vrtića diljem Istre u dobi od 24 do 30 mjeseci. Sudjelovanje je bilo dobrovoljno, a roditelji su ispunili upitnik i ljestvice kojima su procijenili jezičnu okolinu i razvoj svoje djece te su dozvolili korištenje prikupljenih podataka za potrebe ovog istraživanja. Iz sedam talijanskih dječjih vrtića na području Istre prikupljeno je 36 ispitanika koji su činili početni uzorak (17 iz Umaga, 4 iz Brtonigle, 3 iz Buja, 3 iz Novigrada, 3 iz Poreča, 3 iz Pule i 3 iz Rovinja). Nakon što su iz istraživanja isključena djeca koja su imala 3 ili više upala uha u godini dana (uključujući i onu za koju nedostaje podatak o učestalosti upala, a roditelji su naveli da su one postojale) ili neke druge zdravstvene teškoće, koja su bila izložena hrvatskom i/ ili talijanskom jeziku manje od 6 mjeseci te koja su imala više od 30 mjeseci kada su roditelji ispunjavali ljestvice, u uzorak je uključeno 28 ispitanika. Sva su djeca rođena iz urednih trudnoća u terminu, no za troje je djece izviješteno da su postojale komplikacije pri porodu. Kako roditelji za dvoje djece ne izvještavaju o kasnijim razvojnim teškoćama niti o zabrinutosti za jezično-govorni razvoj, ta su djeca uključena u konačni uzorak. No jedno je dijete isključeno jer su roditelji izvijestili o svojoj zabrinutosti za djetetov jezični i govorni razvoj. Konačni se uzorak tako sastojao od 27 djece. Za jedno dijete nedostaju podatci o trudnoći i porodu te o obiteljskoj anamnezi, no majka ne izvještava ni o kakvim daljnjim zdravstvenim teškoćama niti zabrinutosti za djetetov razvoj, stoga je dijete uključeno. Dvoje djece iz konačnog uzorka ima pozitivnu obiteljsku anamnezu na jezične i govorne poremećaje (mucanje i disleksija), ali majke ne izvještavaju o zabrinutosti za razvoj svoje djece. 37% djece iz konačnog uzorka izloženo je još nekom jeziku uz hrvatski i talijanski (najčešće engleskom), ali su ta djeca uključena jer je u današnje vrijeme izloženost većem broju jezika vrlo česta, a postotak izloženosti za nijedno dijete ne prelazi 10% što upućuje na vrlo nizak stupanj izloženosti trećem jeziku. Upitnik i ljestvice je za 81,5% djece ispunila majka, a za 18,5% djece ispunila su oba roditelja.

3.2. Opis varijabli

Varijable u ovom istraživanju su spol, redoslijed rođenja, jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji, jezik na kojem se djetetu čita, jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim, razvoj ekspresivnog rječnika i razvoj gramatičkih sposobnosti. Varijablu spola čini 37% djevojčica i 63% dječaka. Varijabla redoslijeda rođenja sastoji se od dvije skupine:

prvorodne djece (70,4%) i kasnije rođene djece (drugorođene, trećerođene: 29,6%). Varijabla jezika kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji podijeljena je na hrvatski i talijanski jezik, dok su varijable jezika na kojem se djetetu čita te jezika čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim podijeljene na hrvatski jezik, talijanski jezik i oba jezika. Kako je za većinu djece upitnike ispunjavala samo majka, odlučeno je da će se u obzir uzeti samo stavovi majki o važnosti ovladavanja jezicima. Razvoj ekspresivnog rječnika u hrvatskom i talijanskom jeziku određen je kao broj riječi koje su roditelji označili da dijete govori na odgovarajućoj inačici kratkog oblika CDI-a. Podatak o gramatičkim sposobnostima u hrvatskoj se inačici CDI-a dobio kao prosjek broja riječi triju najduljih iskaza, no u talijanskoj inačici roditelji trebaju navesti samo jedan najdulji iskaz. Stoga će se, s ciljem točnije usporedbe, i za hrvatski jezik promatrati samo jedan najdulji iskaz kojeg su roditelji naveli kako bi se podatak uskladio s podatkom dobivenim za talijanski jezik.

3.3. Opis istraživačkog instrumentarija

3.3.1. MacArthur-Bates Communicative Development Inventories (CDI)

Ove su se ljestvice krenule razvijati još 1970-ih zbog potrebe za pouzdanim i ekonomski isplativim načinom procjene jezičnog razvoja djece mlađe od tri godine (Fenson i sur., 1994). Ljestvice su u početku bile zamišljene kao slobodan intervju s roditeljima, a s vremenom su se preobrazile u svoju konačnu verziju koja se temelji na popisu čestica koje omogućavaju roditeljima samostalnu procjenu djetetovog jezičnog razvoja. Sadrži dvije podljestvice: *Words and Gestures (Infant form)* namijenjenu djeci u dobi od 8 do 18 mjeseci koja procjenjuje receptivni i ekspresivni rječnik te uporabu gesti, te *Words and Sentences (Toddler form)* koja procjenjuje ekspresivni rječnik i morfosintaktičke sposobnosti kod djece u dobi od 16 do 30 mjeseci. Danas se smatraju pouzdanim i valjanim instrumentom za procjenu jezičnog razvoja te su kao takve adaptirane na velik broj jezika i široko primjenjivane. Unatoč svojim brojnim prednostima, duge verzije CDI-a, imaju i neke nedostatke kao što je minimalno znanje roditelja i dugo vrijeme – čak do 45 minuta, potrebno za njihovo ispunjavanje (Fenson i sur., 2000). Zato su kao alternativa dugim ljestvicama nastali kratki oblici koji su posebno korisni kada se koriste kao probirni instrument, a ne s ciljem prikupljanja detaljnih informacija o djetetovom rječniku i gramatici.

i. Kratki oblik Komunikacijskih razvojnih ljestvica: Riječi i rečenice

U hrvatskom su 2007. godine razvijene Komunikacijske razvojne ljestvice (KORALJE) kao adaptirana verzija izvornih CDI ljestvica (Kovačević, Jelaska i sur., 2007), a ove godine objavljena je skraćena verzija Kratki oblici Komunikacijske razvojne ljestvice (KORALJE-ko; Kuvač Kraljević i sur., 2024). Kao i duga verzija, i kratka verzija uključuje dvije ljestvice: KORALJE-ko: Riječi i geste za djecu od 8 do 16 mjeseci i KORALJE-ko: Riječi i rečenice za djecu od 16 do 30 mjeseci, a nudi brz pregled djetetovih komunikacijskih i jezičnih sposobnosti. Za prikupljanje podataka u ovom istraživanju primijenjena je ljestvica Riječi i rečenice kako bi se dobio uvid u rječnički i gramatički razvoj djece u hrvatskom jeziku. Ljestvica se sastoji od dva dijela: liste riječi koja sadrži 103 čestice te pitanja o učestalosti kombiniranja riječi u rečenice, a od roditelja se traži i da navedu tri najdulje djetetove rečenice koje su nedavno čuli.

ii. Scheda Parole e Frasi - Forma breve

Talijanska inačica CDI-a razvijena je 1995. pod nazivom *Il primo vocabolario del bambino* (Caselli i Casadio, 1995), a kasnije je izrađena i kratka verzija koja uključuje dvije ljestvice: *Scheda Gesti e Parole - Forma breve* za djecu od 8 do 24 mjeseci i *Scheda Parole e Frasi - Forma breve* za djecu od 24 do 36 mjeseci (Caselli i sur., 2015). Kako bi se prikupili podatci o rječničkom i gramatičkom razvoju, u ovom je istraživanju primijenjena ljestvica *Scheda Parole e Frasi - Forma breve*. Ona se sastoji od liste riječi sa 100 čestica, jednog pitanja o učestalosti kombiniranja riječi u rečenice, 12 pitanja kojima se procjenjuje sintaktička složenost, dijela o usvajanju jezika u kojem roditelji kroz sedam pitanja izvještavaju o djetetovoj uporabi gesta, igri, imitaciji i sl. te za kraj roditelji trebaju navesti najdulji djetetov iskaz koju su nedavno čuli da je dijete proizvelo. Kako se ova ljestvica razlikuje od hrvatske po tome što sadrži više dijelova, analizirani su samo oni podatci koji su dobiveni za oba jezika, dakle broj riječi koje dijete proizvodi, učestalost slaganja riječi u rečenice i najdulji iskaz.

3.3.2. Sociodemografski upitnik

Za potrebe ovog istraživanja izrađen je upitnik kojim su se prikupili podatci o djetetovom ranom razvoju, anamnezi, dvojezičnoj okolini u kojoj odrasta te uporabi jezika, a razvijen je na temelju upitnika opisanih u ranijim istraživanjima (De Cat i sur., 2022; Marchman i Martí'nez-Sussmann, 2002). Upitnik je podijeljen u sedam dijelova, a većina upitnika se ispunjavala zaokruživanjem ponuđenih odgovora. Prvim dijelom prikupili su se opći podatci o djetetu kao što je datum rođenja, spol, redoslijed rođenja i slično i podatci o obiteljskoj anamnezi jezičnih

i govornih poremećaja. Drugim dijelom upitnika dobile su se informacije o djetetovom ranom razvoju, primjerice tijekom trudnoće i poroda, povijesti bolesti (upale uha, kronične bolesti), prvoj riječi te dobi od koje je dijete izloženo hrvatskom i talijanskom jeziku. U trećem su dijelu roditelji trebali procijeniti uporabu jezika u obitelji na način da odrede koliko sati dnevno osobe bliske djetetu koriste svaki jezik s djetetom. Četvrtim dijelom prikupile su se informacije o uporabi jezika u drugim kontekstima, primjerice koji jezik dijete koristi u komunikaciji s novim osobama, koji jezik roditelji koriste kada im u posjet dođu prijatelji, koliko odgojiteljice koriste talijanski i hrvatski u vrtiću te na kojem se jeziku djetetu čita i na kojem gleda crtiće. Peti dio služio je da se dobiju informacije o roditeljima, npr. o njihovoj stručnoj spremi, ali i o njihovoj uporabi jezika, stoga su trebali navesti od koje dobi oni govore hrvatski i talijanski te koliki je njihov stupanj ovladanosti ovim jezicima. Šesti dio pružio je još detaljniji uvid u roditeljsku uporabu jezika te se tražilo da odrede na kojem se jeziku osjećaju ugodnije u komunikaciji, na kojem se ljute i koji jezik češće koriste. Za kraj, u sedmom dijelu, osoba koja je ispunjavala upitnik trebala je izvijestiti o svom zadovoljstvu djetetovim razumijevanjem i govorenjem hrvatskog i talijanskog te o svom mišljenju koji je djetetov prvi jezik i za koji im je jezik važnije da ga dijete usvoji. Uz upitnik, roditelji su dobili i informirani pristanak o korištenju prikupljenih podataka u istraživanju.

3.4. Način provođenja istraživanja

Ravnateljice iz sedam talijanskih vrtića kontaktirane su sa zamolbom da se iz njihovih jasličkih skupina izdvoje ona djeca koja zadovoljavaju kriterije za sudjelovanje u istraživanju. Nakon dogovora, u vrtiće su dostavljeni upitnik, KORALJE-ko: Riječi i rečenice te Scheda Parole e Frasi: Forma breve te su odgojiteljice (pet vrtića), zdravstvena voditeljica (jedan vrtić) i logopedinja (jedan vrtić) podijelile upitnike roditeljima djece u dobi od 24 do 30 mjeseci. Roditelji koji su pristali sudjelovati u istraživanju vratili su ispunjene upitnike i ljestvice u vrtić te su zatim oni prikupljeni za obradu.

3.5. Metode obrade podataka

Prikupljeni podatci kodirani su i statistički obrađeni u računalnom programu IBM SPSS Statistics. Normalnost distribucije provjerena je Shapiro-Wilk testom za male uzroke, a s obzirom na to da su distribucije odstupale od normalnih i da veličina uzorka ne prelazi 30 ispitanika, kasnije je za provjeru hipoteza primijenjen Spearmanov koeficijent korelacije.

4. REZULTATI I RASPRAVA

Rezultati deskriptivne statistike za postignuća na varijablama rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika prikazani su u Tablici 1. S obzirom na malen broj ispitanika i činjenicu da distribucije varijabli odstupaju od normalnih, korištena je centralna vrijednost kao mjera središnje vrijednosti te poluinterkvartilno raspršenje kao mjera varijabilnosti. Vidljivo je da djeca proizvode više riječi u hrvatskom nego u talijanskom jeziku te da u hrvatskom jeziku imaju veći PDI. Na varijabli gramatičkog razvoja i za hrvatski i za talijanski ima manji broj ispitanika nego na varijabli rječničkog razvoja zato što neka djeca još nisu krenula slagati riječi u dvočlane iskaze, točnije, troje djece još ne kombinira riječi u hrvatskom, dok ih u talijanskom ne kombinira njih šestero. Uz to, za petero djece roditelji nisu naveli primjer najduljeg iskaza u talijanskom iako su izvijestili da njihova djeca ponekad ili često kombiniraju riječi u iskaze na talijanskom jeziku.

Tablica 1

Deskriptivna statistika rezultata na varijablama rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

	Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
N	27	24	27	16
C	77	5	23	4
Q	23.5	2.375	17	1.5
Min	10	2	1	2
Max	103	12	99	8

U Tablici 2 prikazani su podatci deskriptivne statistike koji pružaju uvid u prosječne rezultate djece s obzirom na spol, redoslijed rođenja, jezik kojeg roditelji međusobno koriste, jezik na kojemu se djetetu čita i jezik čije je ovladavanje roditeljima važnije.

Tablica 2

Deskriptivna statistika rezultata s obzirom na spol, redosljed rođenja, jezik kojeg roditelji međusobno koriste, jezik na kojemu se djetetu čita i jezik čije je ovladavanje roditeljima važnije

	Proizvodnja riječi - hrvatski					PDI - hrvatski					Proizvodnja riječi - talijanski					PDI - talijanski					
	N	C	Q	Min	Max	N	C	Q	Min	Max	N	C	Q	Min	Max	N	C	Q	Min	Max	
Spol																					
	Djevojčice	10	84	26.125	20	102	9	5	2.75	2	10	10	34	32.125	8	99	5	5	2.5	2	8
	Dječaci	17	68	21.5	10	103	15	5	2	2	12	17	19	14	1	61	11	2	1.5	2	7
Redosljed rođenja																					
	Prvorođeni	19	85	23	10	103	16	5.5	3.25	2	12	19	26	16.5	7	99	12	4.5	2.25	2	8
	Kasnije rođeni	8	62.5	19.25	20	102	8	5	1.375	2	9	8	16.5	22.875	1	91	4	2	0.75	2	4
Jezik kojeg roditelji međusobno koriste																					
	Hrvatski	16	78.5	21.5	25	103	15	5	2	2	11	16	18.5	13.125	1	71	10	3	1.75	2	8
	Talijanski	7	51	21.5	10	97	5	3	1.75	3	8	7	29	21.5	7	99	2	6	.	4	8
	Oba jezika	4	82	34.25	20	102	4	7	4.25	2	12	4	51	32.5	11	91	4	3	1.375	2	5
Jezik na kojem se djetetu čita																					
	Hrvatski	5	103	5	90	103	5	11	3.25	3	12	5	18	18.25	13	61	4	3	1.375	2	5
	Talijanski	1	42	0	42	42	1	3	0	3	3	1	8	0	8	8	/	/	/	/	/
	Oba jezika	12	75	19	10	102	11	5	1	2	10	12	33	15.375	4	91	7	2	1.5	2	5
Jezik čije je ovladavanje roditeljima važnije																					
	Hrvatski	14	73.5	25	25	103	13	6	3	3	12	14	21	13.75	1	99	8	3.5	1.5	2	8
	Talijanski	2	65.5	.	51	80	2	4	.	3	5	2	32	.	18	46	1	4	0	4	4
	Oba jezika	11	83	25	10	103	9	5	2.5	2	11	11	26	22	4	91	7	4	2.5	2	8

4.1. Spol i redoslijed rođenja

Iz podataka Tablice 2 je vidljivo da djevojčice postižu više rezultate od dječaka na varijablama rječničkog razvoja i u hrvatskom i u talijanskom jeziku te na varijabli gramatičkog razvoja u talijanskom, dakle djevojčice proizvode veći broj riječi i dulje iskaze, no uz veću varijabilnost od dječaka. Na varijabli gramatičkog razvoja hrvatskog jezika, djevojčice i dječaci prosječno proizvode jednako dugačke iskaze. Što se tiče redoslijeda rođenja, prvorodena djeca kontinuirano postižu više prosječne rezultate od kasnije rođene djece na svim varijablama, ali imaju i veću varijabilnost rezultata na svim varijablama, osim na proizvodnji riječi u talijanskom jeziku. Ovi su rezultati u skladu s brojnim istraživanjima koja pokazuju prednost djevojčica u ranom jezičnom razvoju (Bleses i sur., 2008; David i Wei, 2008; Kuvač Kraljević i sur., 2021), kao i prednost prvorodene djece (Fenson i sur., 1994; Keller i sur., 2015).

Kako bi se provjerilo jesu li dobiveni rezultati statistički značajni i povezani s jezičnim razvojem dvojezične djece, proveo se Spearmanov test korelacije. Pronađena je negativna povezanost između spola i redoslijeda rođenja i jezičnog razvoja, no ona nije bila značajna ni na jednoj varijabli zbog čega se prva hipoteza odbacuje. Rezultati testa prikazani su u Tablici 3.

Tablica 3

Spearmanov test korelacije između spola i redoslijeda rođenja te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
SPOL	N	27	24	27	16
	ρ	-0.084	-0.013	-0.217	-0.415
	p	0.678	0.953	0.278	0.110
REDOSLIJED ROĐENJA	N	27	24	27	16
	ρ	-0.214	-0.189	-0.146	-0.428
	p	0.285	0.378	0.468	0.098

Iako brojna istraživanja pokazuju značajnu povezanost spola s jezičnim razvojem u korist djevojčica (David i Wei, 2008; Li i sur., 2021), rezultati ovog istraživanja u skladu su s rezultatima Gatt (2016) koja je također proučavala djecu dvojezične govornike te su djevojčice

postizale više rezultate od dječaka, ali razlika nije bila statistički značajna. Dakle, moguće je da kod djece dvojezičnih govornika spol nije značajno povezan s ranim jezičnim razvojem iako se uočava blaga prednost djevojčica. Međutim, s obzirom na to da djevojčice prema podacima deskriptivnoj statistici proizvode više riječi i dulje iskaze i u hrvatskom i u talijanskom jeziku, na dobivanje neznačajne povezanosti mogao je utjecati neujednačeni uzorak budući da ima više ispitanika muškog nego ženskog spola. S druge strane, moguće je da su na rezultate utjecali roditeljski stil i kultura jer su talijanski govornici često vrlo ekspresivni (Caselli i sur., 1999) zbog čega je moguće da se dječaci i djevojčice podjednako potiču da budu izražajni, unatoč uvriježenom mišljenju da je ekspresivnost karakteristična za odgoj djevojčica. Kako bi se bolje razumjelo što dovodi do izostanka očekivane povezanosti između spola i rječničkog i gramatičkog razvoja, potrebno je nastaviti istraživati rani rječnički razvoj dvojezičnih govornika. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da će djeca dvojezični govornici hrvatskog i talijanskog jednako uspješno ovladavati dvama jezicima koje usvajaju neovisno o njihovom spolu.

Unatoč tome što su prvorodena djeca postizala više rezultate na svim mjerama od kasnije rođene djece, pronađena negativna povezanost redoslijeda rođenja nije se pokazala statistički značajnom. Iako se često smatra da prvorodena djeca imaju naprednije jezične sposobnosti, istraživanja pronalaze oprečne rezultate. Keller i sur. (2015) pronalaze blagu prednost prvorodene djece dvojezičnih govornika u razvoju receptivnih i ekspresivnih jezičnih vještina. Bolji rezultati prvorodene djece mogu se objasniti time što ona mogu provesti više vremena u neometenoj interakciji s roditeljima te dobivaju kvalitetniji jezični unos koji je vrlo važan čimbenik u usvajanju jezika (Berglund i sur., 2005; Hoff, 2006). Međutim, dio istraživanja podupire nepostojanje povezanosti između redoslijeda rođenja i jezičnog razvoja. Primjerice, ni Gatt (2016) ni O'Toole i sur. (2016) ne pronalaze značajni utjecaj redoslijeda rođenja na ekspresivni rječnik djece dvojezičnih govornika čemu u prilog idu i rezultati ovog istraživanja. Nepostojanje značajne povezanosti redoslijeda rođenja i ranog jezičnog razvoja može biti pod utjecajem interakcije sa starijom braćom ili sestrama koji omogućavaju kasnije rođenoj djeci prilike za raznoliku komunikaciju te tako mogu kompenzirati što manje vremena provode u interakciji s roditeljima (Hoff, 2006). Unatoč tome što starija braća i sestre možda ne pružaju jednako točan i djetetu prilagođen jezični unos kao roditelji, oni ipak povećavaju djetetovu izloženost pojedinom jeziku te bi tako mogli doprinijeti naprednijem jezičnom razvoju tog jezika (Floccia i sur., 2018).

Važno je napomenuti da je u uzorak ispitanika ovog istraživanja bio uključen znatno veći broj prvorodene od kasnije rođene djece što je moglo dovesti do dobivanja statistički neznačajne

povezanosti. Ipak, rezultati ovog istraživanja trenutno idu u prilog nepostojanju povezanosti između redoslijeda rođenja i rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika što je u skladu s nekim ranije spomenutim istraživanjima.

Zaključno, u ovom se istraživanju pokazalo da ne postoji značajna povezanost između unutarnjih čimbenika (spol i redoslijed rođenja) i rječničkog i gramatičkog razvoja djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika u dobi od 24 do 30 mjeseci.

4.2. Jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji

Zanimljivi su rezultati deskriptivne statistike vidljivi u Tablici 2 za varijablu jezika kojeg roditelji koriste u međusobnoj komunikaciji. Vidljiva je prednost djece čiji roditelji međusobno koriste i talijanski i hrvatski jezik na svim varijablama osim PDI-a u talijanskom. Naime, ta skupina proizvodi najveći broj riječi i u hrvatskom i u talijanskom te ima najveći PDI u hrvatskom. Na mjeri PDI-a u talijanskom prednjače djeca čiji roditelji međusobno koriste talijanski jezik te ona proizvode dulje iskaze u talijanskom jeziku od drugih dviju skupina. Djeca čiji roditelji međusobno koriste hrvatski proizvode više riječi i dulje iskaze na hrvatskom jeziku od djece čiji roditelji međusobno koriste talijanski, dok djeca čiji roditelji međusobno koriste talijanski proizvode više riječi na talijanskom jeziku od djece čiji roditelji međusobno koriste hrvatski. Ipak, kao što je već spomenuto, djeca čiji roditelji međusobno koriste oba jezika proizvode najviše riječi i u hrvatskom i u talijanskom te proizvode najdulje iskaze u hrvatskom.

S ciljem provjere druge hipoteze, proveden je Spearmanov test korelacije te su rezultati prikazani u tablicama (Tablica 4, Tablica 5, Tablica 6). Rezultati testa pokazuju da je korištenje hrvatskog u roditeljskoj komunikaciji pozitivno povezano s proizvodnjom riječi i duljinom iskaza u hrvatskom, a negativno u talijanskom, no povezanost nije statistički značajna. Korištenje talijanskog u roditeljskoj komunikaciji je pak pozitivno povezano s proizvodnjom riječi i duljinom iskaza u talijanskom, a negativno u hrvatskom, no ni ova povezanost nije statistički značajna. Naposljetku, korištenje oba jezika u roditeljskoj komunikaciji pozitivno je povezano s proizvodnjom riječi u hrvatskom i talijanskom te duljinom iskaza u hrvatskom, ali je negativno povezano s duljinom iskaza u talijanskom, no povezanosti nisu statistički značajne. Očekivalo se da će jezik kojeg roditelji međusobno koriste biti statistički značajno pozitivno povezan s razvojem tog jezika kod djece što nije potvrđeno te se i ova hipoteza odbacuje.

Tablica 4

Spearmanov test korelacije između roditeljske uporabe hrvatskog u međusobnoj komunikaciji te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
RODITELJI	N	27	24	27	16
MEĐUSOBNO	ρ	0.199	0.076	-0.261	-0.074
KORISTE	p	0.321	0.724	0.188	0.786
HRVATSKI					

Tablica 5

Spearmanov test korelacije između roditeljske uporabe talijanskog u međusobnoj komunikaciji te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
RODITELJI	N	27	24	27	16
MEĐUSOBNO	ρ	-0.255	-0.204	0.087	0.323
KORISTE	p	0.199	0.340	0.667	0.222
TALIJANSKI					

Tablica 6

Spearmanov test korelacije između roditeljske uporabe oba jezika u međusobnoj komunikaciji te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
RODITELJI	N	27	24	27	16
MEĐUSOBNO	ρ	0.040	0.123	0.254	-0.165
KORISTE	p	0.842	0.566	0.200	0.542
OBA JEZIKA					

Istraživanja o povezanosti jezika kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji i djetetovog jezičnog razvoja trenutno nisu mnogobrojna, no ona koja postoje idu u smjeru postojanja povezanosti. Tako Ezeizabarrena i García Fernández (2023) pronalaze značajnu ulogu jezika kojeg roditelji koriste u međusobnoj komunikaciji u jezičnom razvoju djece, a Floccia i sur. (2018) također pronalaze povezanost između jezika kojeg roditelji međusobno koriste i jezičnog razvoja, ali samo u domeni jezičnog razumijevanja. Jezik roditeljske komunikacije važan je zato što djeca slušaju i onaj jezik koji im nije direktno upućen te se tako povećava ukupna izloženost tom jeziku. Već je nekoliko puta naglašena važnost količine izloženosti jeziku da bi se jezik uspješno usvojio (Barreña i sur., 2007, 2011; Thordardottir, 2015), stoga se čini logičnim da bi i jezik kojeg roditelji međusobno koriste mogao utjecati na jezični razvoj. Međutim, Barreña i sur. (2007) pronalaze utjecaj jezika roditeljske komunikacije tek od 30. mjeseca te je moguće da on tek tada postaje biti značajan.

Nepostojanje značajne povezanosti u ovom istraživanju moglo bi se možda objasniti dobi djece koja su uključena budući da je većina ispitanika mlađa od 30 mjeseci te je možda prerano da se pokaže povezanost ako ona postoji. Osim toga, u ovom je istraživanju bio prezastupljen broj roditelja koji međusobno koriste hrvatski u komunikaciji u odnosu na roditelje koji koriste talijanski te je i to moglo utjecati na dobivanje ovakvih rezultata. Zbog malog broja dostupnih istraživanja na ovu temu, ne treba isključiti ni mogućnost da jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji uistinu nije povezan s jezičnim razvojem djeteta. Tome u prilog idu rezultati ovog istraživanja koji pokazuju da će dijete usvajati i talijanski i hrvatski jezik neovisno o tome koji jezik roditelji koriste u međusobnoj komunikaciji jer je izloženo tim jezicima i izvan roditeljske komunikacije.

4.3. Jezik na kojemu se djetetu čita

Nadalje, pri usporedbi rezultata s obzirom na jezik na kojemu se djetetu čita (Tablica 2), djeca kojoj se čita na hrvatskom očekivano proizvode najveći broj riječi i najdulje iskaze u hrvatskom jeziku. Samo se jednom djetetu čita na talijanskom jeziku, stoga se ovi rezultati nikako ne mogu generalizirati, no ono kontinuirano postiže najniže rezultate na svim varijablama, s time da ono još ne kombinira riječi u dvočlane iskaze pa ne postoji podatak o njegovom PDI-u. Djeca kojoj roditelji čitaju na oba jezika, proizvode najveći broj riječi i najdulje iskaze u talijanskom. Valja napomenuti da je na varijabli jezika čitanja manji broj ispitanika zato što se od roditelja tražilo da izvijeste o jeziku čitanja samo ako djetetu čitaju svaki dan te su mogli odabrati hrvatski, talijanski ili oba jezika.

Kako bi se provjerila hipoteza pozitivne povezanosti između jezika na kojem se djetetu čita te rječničkog i gramatičkog razvoja djeteta, ponovno je proveden Spearmanov test korelacije, a rezultati su prikazani u tablicama (Tablica 7, Tablica 8, Tablica, 9). Prema rezultatima testa, vidi se da postoji značajna pozitivna povezanost između čitanja na hrvatskom i proizvodnje riječi i PDI-a u hrvatskom kao što se očekivalo. Nadalje, pronađena je negativna povezanost između čitanja na talijanskom i proizvodnje riječi u hrvatskom i talijanskom te PDI-a u hrvatskom. Međutim, samo se jednom djetetu čita na talijanskom, stoga se ovo nikako ne može generalizirati te ovo dijete još ne kombinira riječi u dvosložne iskaze u talijanskom pa se nije mogla provesti korelacija za PDI u talijanskom. Čitanje na obama jezicima negativno je povezano s proizvodnjom riječi i PDI-om u hrvatskom jeziku, a pozitivno s proizvodnjom riječi u talijanskom, no povezanost nije statistički značajna. Između čitanja na obama jezicima i PDI-a u talijanskom nije pronađena nikakva povezanost. Ova se hipoteza potvrđuje samo za rječnički i gramatički razvoj hrvatskog te postoji značajna pozitivna povezanost između čitanja na hrvatskom i rječničkog i gramatičkog razvoja tog jezika.

Tablica 7

Spearmanov test korelacije između čitanja djetetu na hrvatskom te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
ČITANJE NA	N	18	17	18	11
HRVATSKOM	ρ	0.635**	0.514*	-0.048	0.000
	p	0.005	0.035	0.850	1.000

*p < 0,05 **p < 0,01

Tablica 8

Spearmanov test korelacije između čitanja djetetu na talijanskom te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
ČITANJE NA	N	18	17	18	11
TALIJANSKOM	ρ	-0.351	-0.262	-0.304	.
	p	0.153	0.310	0.220	.

Tablica 9

Spearmanov test korelacije između čitanja djetetu na obama jezicima te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
ČITANJE NA	N	18	17	18	11
OBAMA	ρ	-0.432	-0.361	0.193	0.000
JEZICIMA	p	0.073	0.155	0.442	1.000

Čitanje knjiga smatra se vrlo važnom mjerom kvalitete jezičnog unosa te se kao takvo često istražuje. Istraživanja pokazuju da čitanje ima pozitivnu ulogu u ranom jezičnom razvoju i da djeca dvojezični govornici imaju naprednije jezične sposobnosti u jeziku na kojemu im se čita. Bosma i Blom (2020) dokazale su da čitanje može pozitivno utjecati i na rječnički i na gramatički razvoj djece u dobi od 5 i 6 godina pa tako čitanje knjiga na nizozemskom potiče rječnički razvoj nizozemskog, a čitanje na zapadnofrizijskom potiče rječnički i gramatički razvoj toga jezika. Slične su rezultate dobile i Dobravac i Zuliani Blašković (2022) koje su proučavale upravo djecu dvojezične govornike hrvatskog i talijanskog jezika predškolske dobi. Prema njima, čitanje na djetetovom dominantnom jeziku pozitivno utječe na njegove vještine pripovijedanja u tom jeziku. Međutim, kada se djetetu čita na njegovom slabijem jeziku, ne pronalazi se utjecaj čitanja na vještine pripovijedanja u slabijem jeziku. Dakle, pozitivan utjecaj čitanja može biti ograničen samo na razvoj dominantnog jezika. Nadalje, Ohana i Armon-

Lotem (2023), osim što pronalaze pozitivnu povezanost između jezika na kojem se djetetu čita i jezičnog razvoja tog jezika, pronalaze i negativnu povezanost između jezika na kojem se čita i jezičnog razvoja drugog jezika koje dijete usvaja kod djece dvojezičnih govornika u dobi od 24 do 48 mjeseci.

U ovom je istraživanju dobivena statistički značajna stvarna pozitivna povezanost između čitanja na hrvatskom i rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog jezika što je u skladu s prijašnjim istraživanjima (Bosma i Blom, 2020; Dobravac i Zuliani Blašković, 2022; Ohana i Armon-Lotem, 2023). Pozitivna veza između jezika čitanja i razvoja tog jezika može se objasniti drugačijim jezičnim unosom koje dijete dobiva tijekom čitanja budući da majke za vrijeme čitanja koriste rečenice koje su sintaktički složenije uz raznolikiji rječnik te postavljaju više pitanja (Hoff, 2006). Dakle, čitanje na hrvatskom vjerojatno pruža bogatiji jezični unos i povećava ukupnu izloženost hrvatskom koja je važna za uspješno usvajanje jezika. Posebno je važno istaknuti dobivenu značajnu pozitivnu povezanost između čitanja na hrvatskom i gramatičkog razvoja hrvatskog jer su istraživanja uloge čitanja u gramatičkom razvoju djece dvojezičnih govornika još uvijek malobrojna. Potrebno je napomenuti da se samo jednom djetetu čita na talijanskom te bi zbog toga mogla izostati pozitivna povezanost između čitanja na talijanskom i rječničkog i gramatičkog razvoja talijanskog iako je ona dobivena između čitanja na hrvatskom te rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog jezika.

4.4. Jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim

Kada se promatraju postignuća ovisno o jeziku čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim, rezultati su raznoliki (Tablica 2). Djeca čijim je roditeljima važnije da djeca ovladaju hrvatskim proizvode dulje iskaze u hrvatskom jeziku, no ne proizvode više riječi u hrvatskom kao što se očekivalo, već u tome prednjače djeca čijim je roditeljima jednako važno da ovladaju obama jezicima. Djeca čijim je roditeljima važnije da ovladaju talijanskim jezikom proizvode najviše riječi u talijanskom jeziku što je u skladu s očekivanim, no imaju jednaki PDI kao i djeca čijim je roditeljima jednako važno da ovladaju obama jezicima. Potrebno je spomenuti da su se roditelji samo dvoje djece izjasnili da im je važnije ovladavanje talijanskim jezikom.

Kako bi se provjerila treća hipoteza, ponovno je proveden Spearmanov test korelacije, a rezultati su prikazani u tablicama (Tablica 10, Tablica 11, Tablica 12). Dobivena je pozitivna povezanost između roditeljskog izvještavanja da im je važnije da dijete ovlada hrvatskim te proizvodnje riječi i PDI-a u hrvatskom jeziku te pozitivna povezanost između roditeljskog izvještavanja da im je važnije da dijete ovlada talijanskim te proizvodnje riječi i PDI-a u

talijanskom jeziku što je u skladu s očekivanim, no povezanosti nisu statistički značajne. Uz to, dobivena je statistički neznčajna negativna povezanost između roditeljskog izvještavanja da im je jednako važno da njihovo dijete ovlada obama jezicima te proizvodnje riječi u hrvatskom i talijanskom i PDI-a u hrvatskom, dok za PDI u talijanskom ne postoji povezanost. Kako povezanost nije statistički značajna ni za jednu varijablu, ova se hipoteza odbacuje.

Tablica 10

Spearmanov test korelacije između stava roditelja da im je važnije da njihovo dijete ovlada hrvatskim te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
VAŽNIJE	N	27	24	27	16
OVLADAVANJE HRVATSKIM	ρ	0.048	0.271	-0.033	-0.014
	p	0.814	0.201	0.869	0.958

Tablica 11

Spearmanov test korelacije između stava roditelja da im je važnije da njihovo dijete ovlada talijanskim te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
VAŽNIJE	N	27	24	27	16
OVLADAVANJE TALIJANSKIM	ρ	-0.091	-0.155	0.082	0.029
	p	0.652	0.469	0.685	0.914

Tablica 12

Spearmanov test korelacije između stava roditelja da im je jednako važno da njihovo dijete ovlada obama jezicima te varijabli rječničkog i gramatičkog razvoja hrvatskog i talijanskog jezika

		Proizvodnja riječi - hrvatski	PDI - hrvatski	Proizvodnja riječi - talijanski	PDI - talijanski
JEDNAKO	N	27	24	27	16
VAŽNO	ρ	0.000	-0.190	-0.010	0.000
OVLADAVANJE OBAMA JEZICIMA	p	1.000	0.374	0.962	1.000

Pretpostavka da će pozitivan stav roditelja prema važnosti usvajanja nekog jezika biti povezan s naprednijim jezičnim razvojem tog jezika temelji se na trirazinskom modelu (De Houwer, 1999). Prema njemu, roditeljski stavovi i uvjerenja utječu na jezične odabire i interakcijske strategije koje će roditelji primjenjivati što onda direktno utječe i na djetetov jezični razvoj. U skladu s tim, Ronderos i sur. (2021) utvrdile su da pozitivni roditeljski stavovi o važnosti ovladavanja španjolskim potiču i predviđaju djetetov jezični razvoj u španjolskom te da isto vrijedi i za pozitivne stavove o važnosti ovladavanja engleskim i jezični razvoj engleskog jezika. Dakle, ako je roditelju važnije da dijete usvoji španjolski jezik pretpostavlja se da će roditelj koristiti španjolski s djetetom u komunikaciji ili mu čitati na španjolskom ili ga poticati da boravi s rodbinom koja govori španjolski. Tako će dijete biti više izloženo španjolskom i posljedično će imati bolje jezične sposobnosti u španjolskom jeziku. S druge strane, Bohnacker (2022) pronalazi da se roditelji, unatoč tome što izvještavaju da im je važnije da njihovo dijete usvoji turski, ne trude ni na koji način značajno poboljšati količinu ili kvalitetu izloženosti turskom jeziku. S obzirom na to da roditelji ne usklađuju jezične strategije sa svojim stavovima, upitno je hoće li pozitivan stav o važnosti usvajanja turskog jezika biti povezan s naprednijim jezičnim razvojem tog jezika.

U ovom istraživanju nije dobivena značajna povezanost između stava o važnosti ovladavanja talijanskim jezikom i jezičnog razvoja talijanskog jezika ni između stava o važnosti ovladavanja hrvatskim i jezičnog razvoja hrvatskog. Budući da se mali broj roditelja odlučio da im je važnije da njihovo dijete ovlada talijanskim jezikom, moguće je da zbog toga nije dobivena značajana povezanost. Osim toga, kako se pokazalo u istraživanju Bohnacker (2022), roditelji nekada ne

usklađuju svoje postupke sa stavovima. Dakle, moguće je i da roditelji kojima je, na primjer, važnije da dijete ovlada talijanskim, ne potiču usvajanje talijanskog više od roditelja kojima je važnije da dijete ovlada hrvatskim te da zbog toga nije utvrđena značajna povezanost između roditeljskog stava o važnosti ovladavanja određenim jezikom i djetetovih jezičnih sposobnosti u tom jeziku. Nadalje, prema De Houwer (1999) kada roditelji imaju neutralan stav o važnosti ovladavanja jezicima, često su više tolerantni prema svim oblicima izražavanja njihovog djeteta te manje inzistiraju na određenom jeziku, dakle koriste drukčije jezične strategije od roditelja koji se odlučuju da im je ovladavanje jednim jezikom važnije. Dakle, zbog neutralnog stava roditelji bi mogli koristiti drukčije jezične strategije koje možda nisu dovoljno poticajne za jezični razvoj. Također je važno napomenuti, da stav o kojem su roditelji izvijestili ne mora nužno biti onaj kojeg roditelji zapravo imaju te može postojati raskorak između navedenih stavova i stvarnih ponašanja. Zaključno, rezultati ovog istraživanja podupiru nepostojanje povezanosti između roditeljskih stavova i jezičnog razvoja njihove djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog jezika.

5. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Važno je biti oprezan pri interpretaciji rezultata ovog istraživanja budući da istraživanje ima nekoliko ograničenja.

Prvo, za procjenu rječničkog i gramatičkog razvoja korištene su hrvatska i talijanska inačica kratkog oblika CDI-a. Iako je kratki oblik CDI-a praktičan zbog svoje brze primjene, on ne pruža detaljne podatke o rječničkim i gramatičkim sposobnostima djece, već daje samo površinski uvid u to kako teče usvajanje jezika. Dakle, ne može se donositi zaključke o ukupnim jezičnim sposobnostima samo na temelju rezultata dobivenih na CDI-u. Uz to, CDI se temelji na roditeljskom izvještavanju, a roditelji mogu podcijeniti ili precijeniti jezični razvoj svoje djece, stoga bi u budućim istraživanjima trebalo primijeniti i neki drugi oblik procjene jezičnog razvoja kako bi se dobile pouzdanije informacije.

Drugo, ovo je istraživanje obuhvatilo relativno malen broj ispitanika te su oni bili neujednačeno raspoređeni na svim varijablama. Da bi se mogli izvući valjani zaključci, potrebno je uključiti veći broj ispitanika te postići njihovu ravnomjerniju raspodjelu na varijablama.

Treće se ograničenje odnosi na definiranje varijabli, odnosno na formiranje pitanja i odgovora u sociodemografskom upitniku. Naime, za varijablu jezika na kojem čitaju djetetu roditelje se tražilo da odrede jezik na kojem čitaju samo na razini kategorije: hrvatski, talijanski ili oba jezika. Kada roditelji odaberu oba jezika ne zna se koliko zapravo vremenski čitaju na kojem jeziku te je moguće da neki roditelji većinu vremena čitaju na hrvatskom, a povremeno na talijanskom, ali se svejedno odlučuju za oba jezika jer stvarno čitaju i na jednom i na drugom jeziku. Bilo bi bolje ponuditi roditeljima neki oblik Likertove skale koji bi pružio detaljniji uvid u količinu čitanja na svakom jeziku. Osim toga, za varijablu jezika za kojeg je roditeljima važnije da dijete usvoji, bila su ponuđena dva odgovora: hrvatski ili talijanski, no roditelji su često zaokruživali oba jezika iako to nije bila opcija. Navedeno upućuje na to da je roditeljima teško odlučiti se za važniji jezik ili da im je uistinu jednako važno usvajanje oba jezika. Međutim, možda bi se dobili drukčiji rezultati da se roditeljima u pitanju naglasilo da je za istraživanje bitno da se pokušaju odlučiti za jedan jezik koji im je ipak malo važniji ili da im se ponudila Likertova skala na kojoj mogu odabrati brojčanu važnost za svaki jezik.

Za kraj, postoje brojni unutarnji i vanjski čimbenici koji pridonose jezičnom razvoju djece dvojezičnih govornika te bi u daljnjim istraživanjima trebalo uključiti i njih kako bi se još bolje razumio tijek istovremenog usvajanja dvaju jezika u ranoj dobi.

6. ZAKLJUČAK

Kako su djeca dvojezični govornici iznimno heterogena skupina, a s ciljem boljeg razumijevanja njihovog ranog jezičnog razvoja, ovim se istraživanjem htjelo odrediti koji su unutarnji i vanjski čimbenici povezani s rječničkim i gramatičkim razvojem u ranoj dobi. Od unutarnjih čimbenika odabrani su spol i redoslijed rođenja, a od vanjskih jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji, jezik na kojemu se djetetu čita i jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim.

Trenutno se istražuje uloga raznih čimbenika u dvojezičnom usvajanju različitih jezika te istraživanja pronalaze više ili manje ujednačene rezultate ovisno o uključenim čimbenicima. Spol i redoslijed rođenja djeteta se generalno smatraju značajnim unutarnjim čimbenicima u ranom jezičnom razvoju, no u ovom istraživanju nije pronađena statistički značajna povezanost između spola i redoslijeda rođenja te rječničkog i gramatičkog razvoja mjerenih putem kratkih oblika CDI. Nadalje, vanjski čimbenici vezani uz količinu i kvalitetu izloženosti jeziku ističu se kao vrlo važni u ranom jezičnom razvoju dvojezičnih govornika. U ovom istraživanju ni jezik kojeg roditelji međusobno koriste u komunikaciji ni jezik čije ovladavanje roditelji smatraju važnijim nisu statistički značajno povezani s rječničkim i gramatičkim razvojem mjerenih putem kratkih oblika CDI. Jedini čimbenik koji je statistički značajno povezan s rječničkim i gramatičkim razvojem jest jezik na kojemu se djetetu čita, ali je povezanost značajna samo za hrvatski jezik. Dakle, rezultati ovog istraživanja pokazuju da je čitanje na hrvatskom značajno pozitivno povezano s rječničkim i gramatičkim razvojem hrvatskog jezika djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog u dobi od 24 do 30 mjeseci. Djeca kojoj se čita na hrvatskom proizvode više riječi i dulje iskaze u hrvatskom jeziku.

Jezik čitanja vanjski je čimbenik koji se često uzima kao mjera kvalitete jezičnog unosa. Budući da se on jedini pokazao značajno povezanim s ranim jezičnim razvojem djece dvojezičnih govornika hrvatskog i talijanskog u ovom istraživanju, ističe se velika važnost kvalitete jezičnih interakcija. Pozitivna uloga jezika čitanja u jezičnom razvoju objašnjava se raznolikijim rječnikom i složenijim sintaktičkim strukturama kojima su djeca izložena za vrijeme čitanja. Dakle, uz općeprihvaćen utjecaj količine izloženosti jeziku na jezični razvoj, nikako se ne smije zanemariti uloga kvalitete jezičnog unosa. Važno je od rane dobi uključivati dijete u aktivnosti zajedničkog interaktivnog čitanja kako bi mu se pružili što kvalitetniji temelji za uspješno ovladavanje jezikom.

Rezultati dobiveni u ovom istraživanju doprinose boljem razumijevanju individualnih razlika u dvojezičnom usvajanju jezika u ranoj dobi i daju smjernice za daljnja istraživanja. Uz to,

omogućavaju logopedima da pruže kvalitetniju podršku, ne samo djeci dvojezičnim govornicima, već i njihovim roditeljima budući da se upravo čitanje slikovnica kod kuće pokazalo kao značajan poticajan čimbenik u ranom jezičnom razvoju.

7. LITERATURA

1. Armon-Lotem, S., Ohana, O. (2016). A CDI study of bilingual English-Hebrew children – frequency of exposure as a major source of variation. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 20(2), 201–217. <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2016.1179257>
2. Baker, C., Prys Jones, S. (1998). *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Multilingual Matters.
3. Balenović, K., Klobučar, E. (2011). Kulturološki dodiri hrvatskog i talijanskog jezika. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 57(25), 91-99. <https://hrcak.srce.hr/71626>
4. Barnes, J., Garcia, I. (2013). Vocabulary growth and composition in monolingual and bilingual Basque infants and toddlers. *International Journal of Bilingualism*, 17(3), 357-374. <https://doi.org/10.1177/1367006912438992>
5. Barreña, A., Ezeizabarrena, M., García, I. (2007). Chapter 4. Influence of the Linguistic Environment on the Development of the Lexicon and Grammar of Basque Bilingual Children. U C. Pérez-Vidal, M. Juan-Garau i A. Bel (ur.), *A Portrait of the Young in the New Multilingual Spain* (str. 86-110). Blue Ridge Summit: Multilingual Matters. <https://doi.org/10.21832/9781847690241-008>
6. Barreña, A., Ezeizabarrena, M., García, I. (2011). The influence of the degree of language exposure on the acquisition of Basque (8–30 months). *Childhood and Learning*, 34(4), 393-408. <https://doi.org/10.1174/021037011797898430>
7. Bates, E., Marchman, V., Thal, D., Fenson, L., Dale, P., Reznick, J., Reilly, J., Hartung, J. (1994). Developmental and stylistic variation in the composition of early vocabulary. *Journal of Child Language*, 21, 85–123. <https://doi.org/10.1017/s0305000900008680>
8. Benedict, H. (1979). Early lexical development: Comprehension and production. *Journal of Child Language*, 6, 183–200. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1017/S0305000900002245>
9. Berglund, E., Eriksson, M., Westerlund, M. (2005). Communicative skills in relation to gender, birth order, childcare and socioeconomic status in 18-month-old children. *Scandinavian Journal of Psychology*, 46(6), 485–491. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2005.00480.x>
10. Berk, L. E. (2015). *Dječja razvojna psihologija*. Naklada Slap.

11. Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in development : language, literacy, and cognition*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605963>
12. Bleses, D., Vach, W., Slott, M., Wehberg, S., Thomsen, P., Madsen, T. O., Basboll, H. (2008). The Danish Communicative Developmental Inventories: validity and main developmental trends. *Journal of Child Language*, 35(3), 651-669. <https://doi.org/10.1017/s0305000907008574>
13. Blom, E. (2010). Effects of input on the early grammatical development of bilingual children. *International Journal of Bilingualism*, 14(4), 422–446. <https://doi.org/10.1177/1367006910370917>
14. Bloomfield, L. (1933). *Language*. Henry Holt. Preuzeto s: http://ctlf.ens-lyon.fr/volumes/5327_eng_Bloomfield_01_1933.pdf
15. Bohnacker, U. (2022) Turkish heritage families in Sweden: language practices and family language policy. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 43(9), 861-873. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2041646>
16. Bosma, E., Blom, E. (2020). Language activities in a minority–majority language context: book-reading at home is more important for Frisian than for Dutch. *Journal of Child Language*, 47(2), 289-308. <https://doi.org/10.1017/S0305000919000023>
17. Caselli, M. C., Bello, A., Rinaldi, P., Stefanini, S., Pasqualetti, P. (2015). *Il Primo Vocabolario del Bambino: Gesti, Parole e Frasi. Valori di riferimento fra 8 e 36 mesi delle Forme complete e delle Forme brevi del questionario MacArthur-Bates CDI*. FrancoAngeli.
18. Caselli, M. C., Casadio, P. (1995). *Il primo vocabolario del bambino. Guida all'uso del questionario MacArthur per la valutazione della comunicazione e del linguaggio nei primi anni di vita*. FrancoAngeli.
19. Caselli, M. C., Casadio, P., Bates, E. (1999). A comparison of the transition from first words to grammar in English and Italian. *Journal of child language*, 26(1), 69–111. <https://doi.org/10.1017/s0305000998003687>
20. Core, C., Hoff, E., Rumiche, R., & Señor, M. (2013). Total and Conceptual Vocabulary in Spanish–English Bilinguals From 22 to 30 Months: Implications for Assessment. *Journal of Speech Language and Hearing Research*, 56(5), 1637-1649. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2013/11-0044\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2013/11-0044))
21. David, A., Wei, L. (2008). Individual Differences in the Lexical Development of French–English Bilingual Children. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(5), 598–618. <https://doi.org/10.1080/13670050802149200>

22. De Cat, C., Kaščelan, D., Prévost, P., Serratrice, L., Tuller, L., Unsworth, S. (2022). *Quantifying Bilingual Experience (Q-BEx): questionnaire manual and documentation*. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/V7EC8>
23. De Houwer, A. (1999). Environmental factors in early bilingual development: the role of parental beliefs and attitudes. U G. Extra i L. Verhoeven (ur.), *Bilingualism and Migration* (str. 75-95). Mouton de Gruyter. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/profile/Annick_De_Houwer/publication/284550622_Environmental_factors_in_early_bilingual_development_the_role_of_parental_beliefs_and_attitudes/links/5654b64e08aeafc2aabbffff/Environmental-factors-in-early-bilingual-development-the-role-of-parental-beliefs-and-attitudes.pdf
24. Dobravac, G., Zuliani Blašković, Đ. (2022). Kućno okružje za razvoj pismenosti i pripovijedanje hrvatsko- talijanske dvojezične djece. *Strani jezici*, 51(2), 233-256. <https://doi.org/10.22210/strjez/51-2/4>
25. Eriksson, M., Marschik, P. B., Tulviste, T., Almgren, M., Pérez Pereira, M., Wehberg, S., Marjanovič-Umek, Lj., Gayraud, F., Kovačević, M., Gallego, C. (2012). Differences between girls and boys in emerging language skills: Evidence from 10 language communities. *British Journal of Developmental Psychology*, 30(2), 326–343. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.2011.02042.x>
26. Ezeizabarrena, M. J., García Fernández, I. (2023). Tres indicadores de exposición a la lengua y su efecto en la adquisición del léxico de una lengua minoritaria. *Revista de Logopedia, Foniatría y Audiología*, 43(2). <https://doi.org/10.1016/j.rlfa.2022.04.003>
27. Fenson, L., Dale, P. S., Reznick, J. S., Bates, E., Thal, D. J., Pethick, S. J., Tomasello, M., Mervis, C. B., Stiles, J. (1994). Variability in Early Communicative Development. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(5), 1-185. <https://doi.org/10.2307/1166093>
28. Fenson, L., Pethick, S., Renda, C., Cox, J. L., Dale, P. S., Reznick, J. S. (2000). Short-form versions of the MacArthur Communicative Development Inventories. *Applied Psycholinguistics*, 21(1), 95–116. <https://doi.org/10.1017/S0142716400001053>
29. Floccia, C., Sambrook, T., Delle Luche, C., Kwok, R., Goslin, J., White, L., Plunkett, K. (2018). Vocabulary of 2-year-olds learning English and an additional language: norms and effects of linguistic distance. *Monographs for the Society for Research in Child Development*, 83(1), 1-142. <https://doi.org/10.1111/mono.12352>
30. Frota, S., Butler, J., Correia, S., Severino, C., Vicente, S., Vigário, M. (2016). Infant communicative development assessed with the European Portuguese MacArthur–Bates

- Communicative Development Inventories short forms. *First Language*, 36(5), 525–545. <https://doi.org/10.1177/0142723716648867>
31. Gatt, D. (2016). Bilingual vocabulary production in young children receiving Maltese-dominant exposure: individual differences and the influence of demographic and language exposure factors. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 20(2), 1-20. <https://dx.doi.org/10.1080/13670050.2016.1179255>
  32. Grosjean, F. (1989). Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person. *Brain and Language*, 36(1), 3–15. [https://doi.org/10.1016/0093-934X\(89\)90048-5](https://doi.org/10.1016/0093-934X(89)90048-5)
  33. Hoff, E. (2001). *Language Development* (second edition). Wadsworth/ Thomson Learning.
  34. Hoff, E. (2006). How social contexts support and shape language development. *Developmental Review*, 26(1), 55–88. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2005.11.002>
  35. Hržica, G., Brdarić, B., Tadić, E., Goleš, A., Roch, M. (2015). Dominantnost jezika dvojezičnih govornika talijanskog i hrvatskog jezika. *Logopedija*, 5(2), 34-40. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/150404>
  36. Hržica, G., Padovan, N., Kovačević, M. (2011). Društvenojezični utjecaj na dvojezičnost – hrvatske dvojezične zajednice u Istri i Beču. *Lahor*, 2(12), 175-196. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/81944>
  37. Hržica, G., Roch, M. (2020). Lexical diversity in bilingual speakers of Croatian and Italian. U: S. Armon-Lotem i K. Grohmann (ur.), *LITMUS in Action: Crosscomparison studies across Europe* (str. 100-129). John Benjamins Publishing Company Trends in Language Acquisition Research (TILAR). <http://dx.doi.org/10.1075/tilar.29.04hrz>
  38. Jelaska, Zrinka (ur.). (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Hrvatska sveučilišna naklada.
  39. Keller, K., Troesch, L. M., Grob, A. (2015). First-born siblings show better second language skills than later born siblings. *Frontiers in Psychology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00705>
  40. Kovačević, M., Jelaska, Z., Kuvač Kraljević, J., Capanec, M. (2007). *Komunikacijske razvojne ljestvice – KORALJE*. Naklada Slap.
  41. Kovačević, M., Palmović, M., Hržica, G. (2009). The Acquisition of Case, Number and Gender in Croatian. U U. Stephany i M. Voeikova (ur.), *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross Linguistic Perspective* (str. 153-177). Mouton De Gruyter.

- Preuzeto s: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uzuccs/reader.action?docID=453975>
42. Kovačević, M., Pfeiler, B., Palmović, M. (2007). Red thread of Croatian and Yucatec Maya: what could be common in the two languages?. *Península*, 2(2), 33–50. https://www.researchgate.net/publication/323109291_Red_thread_of_Croatian_and_Yucatec_Maya_what_could_be_common_in_the_two_languages
  43. Kuvač Kraljević, J., Blaži, A., Schults, A., Tulviste, T., Stolt, S. (2021). Influence of internal and external factors on early language skills: A cross-linguistic study. *Infant Behavior and Development*, 63, 101552. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2021.101552>
  44. Kuvač Kraljević, J., Capanec, M., Kovačević, M. (2024). *Komunikacijske razvojne ljestvice – kratki oblici – KORALJE-ko*. Naklada Slap.
  45. Kuvač Kraljević, J., Kologranić Belić, L. (2015). Rani jezični razvoj. U J. Kuvač Kraljević (ur.), *Priručnik za prepoznavanje i obrazovanje djece s jezičnim teškoćama*, (str. 25–33). Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
  46. Lambert, W. (1975). Culture and language as factors in learning and education. U A. Wolfgang (ur.), *Education of immigrant students*. Ontario Institute for Studies in Education. Preuzeto s: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED096820.pdf>
  47. Lao, C. (2004). Parents' Attitudes Toward Chinese–English Bilingual Education and Chinese-Language Use. *Bilingual Research Journal*, 28(1), 99–121. <https://doi.org/10.1080/15235882.2004.10162614>
  48. Lazarić, L., Drandić, D. (2017). Early Bilingualism in a Multicultural Community. *Croatian Journal of Education*, 19 (Sp. Ed.1), 129–143. <https://doi.org/10.15516/cje.v19i0.2443>
  49. Le Normand, M., Parisse, C., Cohen, H. (2008). Lexical diversity and productivity in French preschoolers: developmental, gender and sociocultural factors. *Clinical Linguistics & Phonetics*, 22(1), 47–58. <https://doi.org/10.1080/02699200701669945>
  50. Li, G., Gunderson, L., Sun, Z., Lin, Z. (2021). Early Chinese heritage language learning in Canada: A study of Mandarin- and Cantonese-speaking children's receptive vocabulary attainment. *System*, 103(2), 102636. <https://doi.org/10.1016/j.system.2021.102636>
  51. Macnamara, J. (1967). The bilingual's linguistic performance. *Journal of Social Issues*, 23, 58- 77. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1967.tb00576.x>
  52. Macrory, G. (2006). Bilingual language development: what do early years practitioners need to know? *Early Years*, 26(2), 159–169. <https://doi.org/10.1080/09575140600759955>

53. Marchman, V. A., & Marti´nez-Sussmann, C. (2002). Concurrent Validity of Caregiver/Parent Report Measures of Language for Children Who Are Learning Both English and Spanish. *Journal of Speech Language and Hearing Research*, 45(5), 983-997. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2002/080\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2002/080))
54. Noccetti, S. (2009). The emergence of nominal number in Italian. U U. Stephany, M. Voeikova (ur.), *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross Linguistic Perspective* (str. 303-340). Mouton De Gruyter.
Preuzeto s: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uzuccs/reader.action?docID=453975>
55. Ohana, O., Armon-Lotem, S. (2023). Parental reports on the lexicon of children from diverse bilingual populations. *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1123983>
56. O’Toole, C., Gatt, D., Hickey, T. M., Miękisz, A., Haman, E., Armon-Lotem, S., Rinker, T., Ohana, O., dos Santos, C., Kern, S. (2016). Parent report of early lexical production in bilingual children: a cross-linguistic CDI comparison. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 20(2), 124–145. <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2016.1179258>
57. Paradis, J. (2010). The interface between bilingual development and specific language impairment. *Applied Psycholinguistics*, 31(2), 227-252. <https://doi.org/10.1017/S0142716409990373>
58. Pearson, B. Z. (1998). *Assessing Lexical Development in Bilingual Babies and Toddlers*. *International Journal of Bilingualism*, 2(3), 347–372. <https://doi.org/10.1177/136700699800200305>
59. Pearson, B. Z., Fernández, S. C., Oller, D. K. (1993). Lexical development in bilingual infants and toddlers: Comparison to monolingual norms. *Language Learning*, 43(1), 93-120. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-1770.1994.tb00633.x>
60. Peña, E. D., Gutierrez-Clellen, V., Iglesias, A., Goldstein, B., Bedore, L. M. (2014). *BESA : Bilingual English-Spanish Assessment Manual*. AR-Clinical publications. <https://www.northernspeech.com/spanish-bilingual-therapy/bilingual-english-spanish-assessment-besa/>
61. Pizzuto, E., Caselli, M. C. (1992). The acquisition of Italian morphology: implications for models of language development. *Journal of Child Language*, 19(3), 491-557. <https://doi.org/10.1017/s0305000900011557>
62. Roch, M., Hržica, G. (2020). Narrative comprehension by Croatian-Italian bilingual children 5–7 years old: The role of receptive vocabulary and sentence comprehension.

- U Ute Bohnacker i N. Gagarina (ur.), *Developing Narrative Comprehension: Multilingual Assessment Instrument for Narratives*, (str. 172-196). John Benjamins Publishing. <https://doi.org/10.1075/sibil.61.06roc>
63. Rogers, R. (2023). 74+ *Language Statistics For 2024 (Trends, Facts & Data)*. Dostupno na: <https://myclasstracks.com/language-statistics/>. Pristupljeno 25. travnja 2024.
64. Ronderos, J., Castilla-Earls, A., Marissa Ramos, G. (2021). Parental beliefs, language practices and language outcomes in Spanish-English bilingual children. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(7), 2586–2607. <https://doi.org/10.1080/13670050.2021.1935439>
65. Sansavini, A., Bello, A., Guarini, A., Savini, S., Stefanini, S., Caselli, M. C. (2010). Early development of gestures, object-related actions, word comprehension and word production and their relationships in Italian infants. A longitudinal study. *Gestures*, 10, 52– 85. <https://doi.org/10.1075/gest.10.1.04san>
66. Thordardottir, E. (2015). The relationship between bilingual exposure and morphosyntactic development. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 17(2), 97-114. <https://doi.org/10.3109/17549507.2014.923509>
67. Thordardottir, E. (2019). Amount trumps timing in bilingual vocabulary acquisition: Effects of input in simultaneous and sequential school-age bilinguals. *International Journal of Bilingualism*, 23(1), 236-255. <https://doi.org/10.1177/1367006917722418>
68. Tse, S. K., Chan, C., Kwong, S. M., Li, H. (2002). Sex differences in syntactic development: Evidence from Cantonese-speaking preschoolers in Hong Kong. *International Journal of Behavioral Development*, 26(6), 509–517. <https://doi.org/10.1080/0165025014300046>
69. Velnić M. (2020). Acquisition of a Transparent Gender System: A Comparison of Italian and Croatian. *Frontiers in psychology*, 11, 571674. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.571674>